

PUBLICATIONES

UNIVERSITATIS MISKOLCINENSIS

SECTIO PHILOSOPHICA
TOMUS XI. – FASCICULUS 2.

E TYPOGRAPHEO UNIVERSITATIS
MISKOLC 2006-2007

TARTALOMJEGYZÉK

Rainer M. János: 1956 a magyar és az egyetemes történetben	5
Ferenczi László: Francia írók 1956-ról	15
Lendvai L. Ferenc: A Petőfi Kör filozófus-vitája	21
Kabdebó Lóránt: 1956 az ELTE Bölcsészkarán	29
Dobos Marianne: 1956 karácsonya	35
Simigné Fenyő Sarolta: Metainformációs kutatások	49
Kovács Éva: Az angol ige + viszonyszós szerkezetek elemzése	55
Kalcsó Gyula: A névszóinflexió nyelvi változói a magyar nyelvű nyomtatott írásbeliség első fel századában	61
Kegyescné Szekeres Erika: Az Európai Unió gender-politikájának nyelvi vetületei	65
Sajgál Mónika: A társadalmi pozicionálás mint a beszélgetés szervezésének eszköze és mint a tényábrázolás eszköze rendőrségi kihallgatásokban	73
Domonkosi Ágnes: Nyelvi kapcsolattartás az utca és a szolgáltatások szinterein: az ismeretlenek megszólításának változatai	79

1956 A MAGYAR ÉS AZ EGYETEMES TÖRTÉNETBEN

RAINER M. JÁNOS

1956 a naptári értelemben vett XX. század felezési pontja környékére esik. De ott található akkor is, ha a Eric Hobsbawm és mások nyomán történelmi periódusként *rövid* huszadik századról beszélünk (1914-től a szovjet világbirodalom felbomlásáig, 1989-91-ig). E periodizáció szerint, úgy tűnik, a (rövid) XX. századot a radikális, világmegváltást ígérő eszmerendszer, a marxizmus-leninizmus valóra váltásának szovjet típusú kísérlete határozta meg. Bizonyos tekintetben ez kétségtelenül így is van, bár talán pontosabb az első világháborút követő totalitárius válaszok koráról beszélni, melyek közül a szovjet rendszer bizonyult tartósabbnak. Nekünk, kelet-közép-európaiaknak, magyaroknak mindenképpen. Számunkra a szovjet rendszer története a rövid XX. század *leghosszabb* története. Kétségtelennek látszik ugyanakkor, hogy nem ez a XX. század egyetlen története, sőt talán nem is az egyetlen meghatározó története.

Az 1956-os magyar forradalom valóban része ennek a *belső* történetnek. Ha ebben szemléljük, a magyar események három vonatkozása érdemel különös figyelmet. Először, 1956 forradalma a Szovjetuniót valaha ért legnagyobb kihívás volt a birodalomhoz tartozó (külső) peremterületeken, vagy legalábbis Kelet-Európában. Másodsor, a forradalom kirobbanásának *egyik* oka a szovjet típusú szocializmus-projektum sztalini változatának csődje volt. (Kornai János ezt klasszikus szocialista rendszernek nevezte.) Harmadsor, 1956 eredményeképp jött létre a szovjet típusú szocializmusok egyik legéletképesebb reformált változata. A Kádár-rendszer nem más, mint permanens reflexió 1956-ra. A társadalom és az uralmi elit gondolkodásában 1956 *emlékezete* akkor is jelen volt, ha nem mondták ki nyíltan. Akkor is erre reflektáltak, amikor az 1956-hoz vezető feltételrendszer már régen megváltozott.

Hobsbawm és mások szerint a rövid XX. század a marxizmus és a szovjet kommunizmus kudarcának története. Más szempontból a rövid XX. század nem más, mint a *hosszú* XIX. században az északnyugati féltekén kialakult szabadversenyos kapitalizmus, liberális demokrácia és a nemzetállamok által meghatározott világrend válságának időszaka. S lehetséges talán úgy *is* tekinteni a XX. századot, mint a válság kihívására adott totalitárius válaszok *ellen* irányuló küzdelem időszakát vagy talán a piaci koordináció, a politikai és emberi szabadságjogok, a társadalmi szolidaritás önszervező struktúráinak és a nemzetekfeletti politikai és kulturális integráció új típusainak létrehozására irányuló kísérletek periódusának. A felvilágosodás és a XIX. századi örökség reformok útján történő megmentésének kísérleteként.

Ha ezek lehetséges megközelítések, akkor 1956 magyar forradalma

kétségtelenül része a múlt század ily módon konstruált történetének. Ha nem, 1956 csak egy világtörténelmi zsákutca történetének hősi epizódja. Ezt a kérdést végső fokon az a nézőpont dönti el, ahonnan 1956-ot és a XX. századot szemléljük, vagyis a jelen horizontja. A modernitás utáni kor, az örökös kétely és az állandó relativizálás kora. Az előző század túlságosan is alkalmas arra, hogy ehhez tápanyagot szolgáltatson. Nem várhatjuk, hogy 1956 forradalma ugyanúgy foglalja majd helyet a kollektív emlékezetben, mint Magyarországon 1848-49. Bár az évforduló talán nem a legmegfelelőbb alkalom, hogy erre emlékeztessenek, de véleményem szerint az 1956-ról szóló nagy történetek dekonstrukciója és eróziója tovább folytatódik majd. Már csak ezért sem lehetséges 1956-nak egyetlen története (más okokból sem; ezekre később visszatérek).

A következőkben három nézőpontból kísérlem felvázolni, milyennek láthatjuk 1956-ot a XX. századon belül – egy új századból visszatekintve.

1. Magyarország és a világ

1956 világesemény volt. A forradalomról a világon mindenhol szinte egyidejűleg tudomást szereztek. 1956 erőteljesen formálta a Magyarországról a XX. században kialakult képet. Ha vizsgálánk a *magyar* szó asszociációit, azok között 1956 igen előkelő helyen szerepelne; Magyarország XX. századi történetéből pedig biztosan ez a legismertebb esemény. Az okok könnyen beláthatók. Először is, az élő személyes emlékezetben ma ez az egyetlen nemzetközi viszonylatban jelentős magyar vonatkozású esemény. (Nyugaton 1956 már a modern médiakorszakban játszódott le.) Így 1956 még a mai politikai, kulturális, irodalmi élet jelentős személyiségeinek korai, meghatározó élménye lehetett.

Ráadásul: pozitív élmény, aminek jelentősége nem lebecsülhető. A forradalom előtt Magyarország, a magyarok „image”-e nem volt túlságosan hízelgő. A XIX. és a XX. század fordulója óta inkább kedvezőtlen képzetek tapadtak a magyarsághoz. A két világháború közötti időszak ezen keveset javított, annál többet rontott viszont a második világháború. Magyarország ebben Hitler szövetségese volt. Igaz, azután a szovjetek szállták meg, így áldozattá vált, de ez nem változtatott sokat a magyarság *image*-én (ahogyan a magyar demokratikus emigráció tiszteletreméltó erőfeszítései sem).

1956 magyar forradalmának azonban sikerült változtatnia rajta. A kép Magyarországról azonban továbbra is egyoldalú maradt – csak most pozitív lett, és „ötvenhatos” maradt. Budapestről érkezett a legerősebb jelzés arról, hogy az alávetett társadalmak a szovjet típusú rendszert is feszegetik. 1956-ban nem bukant fel a térség békéjét bontó nacionalizmus, amellyel a magyarokat a korábbi évtizedekben (gyakran igazságtalanul és egyoldalúan, eltúlozva) vádolták. Bár a forradalom elbukott, utólagos győzelmei (a reformált, emberibb, élhetőbb szocializmus) nyilvánvalók voltak. A vereség látható és rejtett hátrányos következményei viszont gyorsan feledésbe merültek, illetve rejtve maradtak. A

megtörülés széleskörű nemzetközi felháborodást keltett, de ez nem tartott túl sokáig: az 1963-as amnesztia után keveset emlegették. A vereség mentális hatásaival pedig kevesen foglalkoztak. Nyugaton 1956 „megkülönböztette” Magyarországot. Kiemelte a messziről egységesnek tűnő „Kelet-Európából” Ehhez azonban hozzátartozott az az emlék is, hogy a demokratikus országok könnyen belenyugodtak a „realitásokba” Magyarország más volt, de nem annyira más, mint a tizenkét évenként fölkelő Lengyelország. Ötvenhat lázadása és az ötvenhat utáni rendszert formáló látens kollaboráció egyre inkább összetartoztak. Ötvenhatot a magyar társadalom javára írták, de dicsfényéből jutott a forradalmat leverő Kádár Jánosnak is.

1989-ben azután 1956 új (és pillanatnyilag végleges) helyére került a történetben. A magyar forradalom az 1989-91-es nagy változások, a közép- és kelet-európai „bársonyos forradalmak” előzménye, sőt előfutára lett. Korai és hősiés kísérlet, amely akkor kudarcra volt ítélve. Áldozat, amely három és fél évtizeddel később nyerte el értelmét és jelentését. A Kádár-korszak ötvenhatos képe és a Nyugattal jó kapcsolatokat ápoló Kádár szíves fogadtatása – egyszerre lényegtelen epizódokká változtak.

1956 után Magyarország is másképpen tekintett a világra, mint előtte: *realisabban*. Egyrészt 1956 kinyitotta a magyar társadalom egy részének szemét. Véget vetett a reménynek, a csodaváró hangulatnak, amely abból indult ki, hogy amennyiben a magyarok fölkelnek a szabadságért, a demokratikus Nyugat majd felszabadítja az országot, vagy legalábbis hatékony segítséget nyújt. Ami 1956-ban történt, eme közérzület szempontjából kiábrándító volt. Másrészt 1956 kinyitotta magát Magyarországot is, abban az értelemben, hogy láthatóvá vált a másik oldal. Kétszázezer ember a társadalom minden rétegéből és csoportjából elment. Azután integrálódtak a másik világban, s erről rendszeresen hírt adtak. Mindez azután történt, hogy Magyarország lakosságának többsége évtizedek óta igen keveset hallott, s csak eltorzított, töredékes képet alkothatott a vasfüggöny másik oldaláról.

Ez az elzártság éppen az 1956 előtti 8-10 évben volt a legteljesebb. De az emigráció hulláma után nem lehetett fenntartani. Tömegek rokonok, barátok, ismerősök kaptak rendszeres információt a „másik” világról, annak hétköznapjairól – eleinte közvetett, írásos beszámolókból, aztán a hatvanas évek közepétől mindinkább személyes közlésekből, sőt személyes helyszíni élményként és tapasztalatként. Ezek az információk általában sikerekről szóltak, az élményekről és tapasztalatok pozitívak voltak. Ebben sok minden szerepet játszott, a nemzetközi lelkiismeret-furdalás kiváltotta különleges segítőkészség, a kivándoroltak szociológiai-pszichológiai arculata. Egy biztos: a magyarországi szocialista rendszer ettől kezdve nemigen hirdethette magáról, hogy mindenben felülmúlja ellenlábását.

2. Az „ötvenhatos vízió”

1956-ban a magyar társadalom a klasszikus, sztalin típusú szovjet rendszer bevezetésének kísérletére reagált. A forradalom mellett visszautalt a II. világháború előtti korszakra is, hiszen a berendezkedő szovjet rendszer nem oldotta meg a két világháború közötti korszak alapvető kérdéseit. Pontosabban: kínált rövid távú, látszólagos megoldásokat. A gazdasági és politikai modernizáció problémájára az erőltetett iparosítást és az állami parancsgazdaságot, valamint a lefelé nivelláló magyarányú mobilitást. A nemzetállami függetlenség és a területi revízió problémáira a Szovjetunió vezette internacionalista közösség utópiáját és a kérdés kölcsönös lefojtását. Hosszabb távon ezek a javaslatok nem oldották meg a kérdéseket, inkább még súlyosabb formában termelték újra őket. Az 1956-os forradalom céljai és eszméi hosszú időn keresztül formálódtak. Egy részük az aktuális pillanat kihívásaira válaszolt, más részük az ország demokratikus átalakítása és a független nemzetállam visszaállítása hosszú évtizedek óta foglalkoztatta a köz ügyei iránt érdeklődő magyarokat.

Az október 23-a körül megfogalmazott követelések ritka egyöntetűséggel fogalmazták meg, mi a magyar társadalom akaratának közös centruma. Ide tartozott a forradalom negatív programja, a kommunista politikai rendszer lebontása. Ide tartozott az ország függetlensége, nemzeti tradícióinak újrafogalmazása és ápolása, az alapvető demokratikus szabadságjogok tiszteletben tartása, a többpártrendszer és szabad választások. A legtöbb politikai programnyilatkozat egyértelműen leszögezte, hogy az 1949-re kialakult tulajdonviszonyokat (vagyis a földreform, valamint a gyáripar, nagykereskedelem, bankrendszer államosítása nyomán kialakult helyzetet) nem szabad megváltoztatni – általában elutasították a reprivatizációt. Vagyis a forradalmi program részben fenntartotta volna az állami tulajdont és az állam gazdaságirányító szerepét, illetve azt valódi társadalmiasítással (a munkástanácsok által képviselt dolgozói kollektíva tulajdonjoga alapján) váltotta volna fel. Ez utóbbit elméleti síkon nagyon kevésé dolgozták ki, de a tanácsok rendszere meghökkentő gyorsasággal épült ki az egész országban. November 4. után még valódi alternatív hatalmat teremtett.

A forradalom résztvevőinek szeme előtt tehát valamiféle harmadikutas „vízió” lebegett. Ez döntően képviseleti demokrácián alapuló (de azért közvetlen, „önigazgató” formákat is tartalmazó) politikai rendszert és széles köztulajdonon alapuló szociális (állam)gazdaságot jelentett. A szovjet szocializmusnak nagyon kevés híve volt 1956-ban, a szocializmusnak, pláne magyar szocializmusnak, úgy tűnik, elég sok.

A magyarázat alighanem főleg az előzményekben keresendő. A forradalom résztvevői politikai tapasztalataikat a háború előtti és alatti rendszerben, illetve az 1945-46-os koalíciós időkben szerezték. A Horthy-rendszert a dicstelen vég közeli és fájdalmas emléke teljességgel diszkreditálta. Ezért a „restaurációtól” a nyilvánosságban mindenki elhatárolta magát. A koalíciós idők viszont

felértékelődtek annak fényében, ami utánuk következett. A háború utáni koalíció persze inkább csak az új út kiindulópontjaként szolgált. Senki sem kívánta vissza a koalíciós időszakot, amely előkészítette a kommunisták hatalomátvételét.

A forradalom politikai programja nyugati mintájú demokráciát tartalmazott, annak intézményes és jogi kellékeivel együtt. Ebben a nyugati demokráciában azonban magyar szereplők mozogtak volna, akik a társadalmi-gazdasági berendezkedésnek a sztalin szocializmusra jellemző képletén mintha nem akartak volna *alapvetően* változtatni. A kapitalizmust, a piacgazdaságot a feledésre ítélt múlt örökségéhez sorolták. Az államgazdasággal kapcsolatos illúziók a háború előtt és után (évtizedekig) erősen elterjedtek Nyugaton is. A „szocializmussal”, mint az igazságosság eszményét minden korábbinál jobban megközelítő rendszerrel kapcsolatos elvárások 1956-ban még igen elevenek voltak Magyarországon. Mintha az emberek azt gondolták volna: ha az ország ismét független lesz, s nem kell a szovjet mintákat másolni, akkor megcsinálhatjuk a magunk magyar szocializmusát. Az ötvenhatos politikai-társadalmi program harmadikutasnak, demokratikusnak és baloldalinak tűnik.

Ajánlatos azonban meggondolni néhány sajátos tényezőt, amely ezt a képet árnyalhatja. Abban a rövid néhány hétben, amikor a szólásszabadság maradéktalanul érvényesült, a politikai közbeszédet, a tömegkommunikációt jelentős részben a kommunista pártellenzék, vagy annak volt tagjai ellenőrizték. Nagy Imre személyében a pártellenzék rendelkezett a legismertebb politikussal. A nyilvánosságot kapott követelések azért ennyire egyöntetűek, mert a közbeszéd új nyelvét a pártellenzéki értelmiségiek alakították ki, s természetesen ők beszéltek a legjobban. A politikai élet nem-kommunista szereplői viszont hosszú évek nyomása alól szabadultak fel. Nem kevesen hosszabb börtönbüntetés után voltak. Érthetően sokkal óvatosabban, visszafogottabban szólaltak meg, ha egyáltalán megtették. A két világháború közti középosztály 1945 után teljesen képtelen volt újjászervezni magát. A forradalom szabadságünnepében is érvényesült bizonyos önkorlátozás, öncenzúra. Ez úgy okoskodott, hogy Magyarország szomszédainak, sőt a Szovjetunióknak is elfogadhatóbb egy független Magyarország – ha legalább szocialista. Erre a meggondolásra valószínűleg hatott Tito Jugoszláviájának példája. Az események dinamikája, a forradalom rövid időtartama nem hagyott időt még a követelések kimunkálására sem, nemhogy az esetleges eltérő nézetek közötti ütközésre. Éppen ezért hiányzott mindaz, ami hosszabb kidolgozást kívánt volna. A forradalom alatt nem dolgoztak ki például részletesebb gazdasági, gazdaságpolitikai elképzelést. Nem volt 1956-nak külpolitikai programja sem – a Varsói Szerződésből való kilépés és a semlegesség követelése csupán forradalmi válasz volt a szovjet páncélosok budapesti megjelenésére. A november 1-jei deklaráció szintén reaktív lépés volt: válasz a második szovjet invázió előkészületeire.

Az utolsó nagy, sajátosan magyar politikai eszmeáramlat, a népi írói

ideológia sohasem formálódott koherens politikai programmá. Legtudatosabb képviselője, Bibó István 1945-48-ban megkísérelte ezt, de a kialakuló sztalinizmus körülményei között nem tudta befejezni. Bibó politikai víziója már a negyvenes évek végén 1956-ot előlegezte meg. Demokrata volt, szocialisztikus vonásokkal, jobb felé zárt, de nyitott balra. 1956 legaktívabb résztvevői, politikailag tudatos szemléltői körében valószínűleg meghatározó volt a népi-harmadikutas gondolatvilág. Valószínűleg igaza van annak a magyar történész–politológus szerzőpárosnak, akik 1989-ben azt mondták: a népi utópia a XX. század során 1956-ban került leginkább földközelsébe.

A század közepére nyilvánvalóvá vált, hogy az előző század válságára adott totalitárius válaszok *a maguk egészében* elfogadhatatlanok. Bizonyos *elemeik* azonban 1956-ban még adaptálhatónak tűntek egy olyan berendezkedés számára is, amelynek lényege az antitotalitarizmus. Ilyenek voltak a közvetlen demokrácia, a kollektív tulajdonlás, vagy a tervező-gondoskodó állam, amelyeket fel lehetett fogni a válságba került piaci koordináció és a liberális demokrácia szükséges korrekcióiként is.

Nem tudható, hogy ha az 1956-os politikai képlet valóban létrejön, mennyiben emlékeztetett volna az 1945-ösre, vagy az 1947-esre – vagy mennyire hasonlított volna Magyarországnak 1990 utáni politikai térképére. A magyar forradalomnak nem adatott meg a *lebontó* után az *építkező* szakasz. Az emigrációban, majd a rendszerváltás után a forradalom résztvevői közötti politikai vitákat nem a győztes, hanem a bukott forradalom határozta meg. Ezek nem az 1956-os politikai vitákból erednek, mert akkor ilyenek nem folytak. Sajátos *ötvenhatos* politikai gondolkodás, párt, eszmeáramlat sem maradt fent. A magyar forradalom örökre *nyitott* történet marad, ennyiben sokmindenki megtalálhatja benne saját világképének igazolását (ezért *sem* lehetséges *egyetlen* ötvenhatos történet). Valóban egyszerre szemlélhető antitotalitárius forradalomként, kísérletként egy új típusú, öngazgató szocializmus felépítésére, vagy egyszerűen a mindenfajta zsarnokság elleni lázadásként, nemzeti szabadságharcként. 1956 *pozitív politikai hagyományként* viszont létezett, és ma is lehetséges. Az 1989-90 demokratikus átalakulás 1956 emlékéből merített – nemcsak politikai célokat és eszméket, hanem morális erőt is. A rendszerváltó folyamat első szakaszában, a Kádár-rendszer lebontásakor ez a spirituális kapcsolat az egykori és új rendszerváltók között különlegesen erős volt. Ennyiben az új magyar demokrácia közvetlen örököse az 1956-os forradalomnak, amin a későbbi viták sem változtatnak. Ahogyan az sem, hogy az 1956-os vízió 1989-ben és később, nem volt már többé aktuális.

3. Egy XIX. századi forradalom a XX. században

Világos, hogy 1956 befolyásolta a szovjet típusú rendszer további hazai történetét. Látszólag és azonnal azonban nem változtatott semmit a magyar társadalom sorsán.

A szovjet birodalom elegendő erővel rendelkezett ahhoz, hogy megakadályozza Magyarország kiszakadását. Ezzel megfosztotta Magyarországot múlt századi története talán legizgalmasabb kísérletétől.

Az 1956-os magyar forradalom nemzetközi jelentőségét Kende Péter 1995-ben a következőkben fogalmazta meg: (1) a forradalom megrendítette az addig mozdíthatatlannak tűnő szovjet birodalmat; (2) szétpukkadt a szovjet szocializmus politikai, sőt filozófiai dogmája, kikezdődött a mítosz, mely elsősorban a nyugati értelmiség széles körében élt, s amelynek a világháborús győzelem új tápot adott; (3) Magyarország modellt adott a forradalmi népmegmozdulásra, amely véget vet a totalitarizmusnak.

Moszkvában és a hú csatlósok körében a magyar forradalom valóban zavart okozott és válságos hangulatot keltett. A magyar forradalom végkimenetele azonban látszatra egyáltalán nem rendítette meg a Szovjetuniót. Ellenkezőleg, a válság nyilvánvalóvá tette, hogy az Egyesült Államok és a Nyugat nem kérdőjelezi meg a második világháború utáni *status quot* (ha leszámítjuk a heves hidegháborús retorikát). A szovjet-csatlós kapcsolatrendszer revízióját nem egyedül 1956 felismerései okozták, hanem a Sztalin halálát követő belátások egész rendszere. Egyes történészi vélemények szerint 1956 inkább megzavarta és késleltette ezt az evolúciós folyamatot, amelynek végére – afféle pozitív forгатókönyvként – egy három évtizeddel korábbi „gorbacsovcsinát” vizionálnak. Valójában a magyar forradalom csak rövid időre fékezte le a desztalinizáció folyamatát, hiszen fél évvel később Hruscsov leszámolt politikai ellenfeivel. Ezt követően jutott a „csúcsra” a Szovjetunió, némi előnyt szerezve a fegyverkezési versenyben, s a hatvanas évek elején kísérletet tett belső modernizációjára is, reformok útján.

A marxista szocializmus-konceptiókra a magyar forradalom valóban csapást mért, de látszatra legfeljebb fontos állomása egy kiábrándulási folyamatnak. Csehszlovákia 1968-as tavasza, a baloldali diákmozgalmak Nyugat-Európában és Amerikában arról tanúskodtak, hogy az elbürokratizálódott, imperialista Szovjetunió kritikája nagyon is jól összefért a marxizmus-leninizmus megvalósulásának különféle új reményeivel. A magyar forradalom egyes jelenségei, a munkástanácsok, a reformkommunista és -szocialista írók, politikusok, a kommunista Nagy Imre és kormánya még erősíthette is ezeket a reményeket.

A magyar forradalom, ahogyan arra 1989 (de már 1968 és 1980-81 is) rámutatott, nem vált a szovjet rendszer megdöntésének mintájává, sem a rendszer lebontásában, sem az új felépítésében. Egyetlen hasonló eseményre sem került sor: 1956 sokkal inkább volt elriasztó példa, mint modell. 1956 ilyen értelemben nem volt 1989 előképe.

Kende Péter tézisei azonban mégis igazak, csak éppen nem közvetlen, hanem közvetett értelemben, nem mechanikusan, hanem tendenciájukban, hosszabb távon. 1956 után nem lehetett úgy folytatni, ahogyan előtte. A magyar

forradalom jelensége mindenkit meggondolásokra készítetett, azokat is, akik a szovjet rendszer ellen lázadtak, s azokat is, akik a rendszer életben tartásán, vagy éppen terjeszkedésén fáradoztak. Az alávetett társadalom ereje, a vele való nyílt összeütközés félelmetes emléke, az 1956-os rettegés ott maradt minden további döntésben. 1956 egy jó darabig láthatatlan folyamatot indított be, amelyek eredményei később, a század végén mutatkoztak meg. 1956 morális ereje és példázata ilyen értelemben valóban világtörténeti jelentőségű. A magyar forradalommal kapcsolatos, gyakran disszonáns hazai viták ahhoz az ellentmondásos, furcsa helyzethez vezettek, hogy mindez sokkal nyilvánvalóbb határainkon túl, mint Magyarországon.

Bár e vitákat elemezni itt nincs mód, mégsem lehet említés nélkül hagyni őket. Sok tényezőről lehetne szólni, egy azonban szervesen kapcsolódik a jelen előadás gondolatmenetéhez. A magyar identitás történeti komponenseit a XIX. századi romantika alakította ki és alakítja máig hatóan. Ennek alapvető része a szabadságért és függetlenségért való lázadás, küzdelem, heroikus erőfeszítés tablója, amely kudarcot vall, méghozzá mindig külső okok, közöny vagy éppen árulás miatt. Az önreflexió, a sokoldalú analízis és a saját felelősség átérzése nem szerves része ennek a történeti tudatnak és emlékezőspolitikanak, a felelősség áthárítása, a tragédiában való feloldása annál inkább. A XX. század nagy traumái, az első és második világháború e tabló kliséi alapján épültek be a kollektív emlékezetbe Magyarországon.

1956 révén ez történt a magyarországi szovjet rendszer emlékezetével is. Ebben a felfogásban 1956 egy megkésett XIX. századi forradalomnak tűnik. Már maguk a forradalmárok is erre próbáltak utalni, az 1848-at ismétlő szimbolikával, egyes cselekedetek tudatos ismétlésével. Már a forradalommal egyidejűleg rögzült tablón heroizmus, idealizmus és tisztaság látható. Hihetetlenül rövid lefolyása, vérbefojtása, az emlék feldolgozásának lehetetlensége a forradalmat és szereplőit jó időre „megkímélte” a XX. századot jellemző dezintegrációtól. Még 1989-ben is úgy tűnt, 1956-ban romantikus-hősi szereplők léptek színre (a Nép, a Jó, a Gonosz, a Munkás, az Utca, az Utca Gyermeke, a Miniszterelnök, a Bíboros stb.). Olyan szereplők, akik másutt már jó ideje nem léteztek és többet így, ebben a szereposztásban soha nem léptek színre.

1956 azonban mégiscsak a XX. században történt. *Valójában* nagyon is XX. századi szereplői voltak. Magyarországon 1956-ban még nemigen létezett televíziózás, de a XX. század közepe a mai médiakorszak nyitánya volt. 1956-nak nincs és valószínűleg soha nem is lesz Victor Hugoja és Jókai Mórja, aki nagy, romantikus irodalmi tablót alkot róla. A forradalom képe csak a továbbélő reflektálatlan, tragikus kollektív nemzeti emlékezetben maradhatna XIX. századi. Közlelebbről „csak” múlt századi; emlékezte pedig diffúz, állandó konstrukciók és dekonstrukciók tárgya, ami óhatatlanul vitákat generál. Evidenciái, mint a hősiesség, az elárultatás, a kudarc vagy a relatív siker, állandóan

megkérdőjeleződnek. E diskurzus kérdőjeleit már a XXI., a modernitás utáni század szolgáltatja. A XX. század *hagyományának* kialakulása, amelyhez nem szolgáltat mintát a XIX. század, még javában tart. Hogy ebben milyen helyet kap a magyar 1956, rajtunk, a mi beszélgetéseinken, de leginkább leányainkkal és fiainkkal folytatott beszélgetéseinken múlik.

FRANCIA ÍRÓK 1956-RÓL

FERENCZI LÁSZLÓ

Következzék most egy filológiai beszámoló arról, hogyan látta néhány francia írástudó akkor, az események távoli tanúiként, a magyar forradalmat és szabadságharcot. Nem a francia külpolitika reagálása, és nem is a francia KP vagy a párttal különböző filozófiai, pszichológiai vagy egyéb okokból szimpatizáló, nem-párttag értelmiségiek véleménye érdekel: ezekről a kérdésekről sokszor írtak, magyarul is olvasható tanulmányokban. Három írástudóról fogok beszélni. Az 1952-ben Nobel-díjas François Mauriac, 1933-tól a Francia Akadémia tagja, és Julien Green, 1971-től a Francia Akadémia tagja, regényíróként már a harmincas években ismertek voltak Magyarországon. Green politikai szerepet nem vállalt, de 1926-tól naplóját a nyilvánosságnak szánta, 1956-ig hat kötetük jelent meg. (A napló, a széljegyzet, az aforizma sokkal előkelőbb műfaj a francia irodalomban, mint a magyarban.) Green politikai és katonai eseményekről csupán elvétve tesz megjegyzést – még a II. világháború idején is, amikor az Egyesült Államokban él, és gyakran beszél a megszállt Párizs iránti nosztalgiájáról, meglepően szűkszavú. Mauriac 1933-tól aktívan politizáló publicista. Antifasiszta, antikommunista, a parlamentarizmus ellenfele, baloldali katolikus, burzsoá-ellenes, mélységesen bizalmatlan Amerikával szemben, de 1953-ig attól tart, hogy a Szovjetunió megszállja Franciaországot, s akik tegnap Hitlerrel kollaboráltak, most majd az oroszokkal fognak együttműködni. Sztalin halála eloszlatja félelmeit: 1954-ben följegyzi, hogy Dulles amerikai külügyminiszter nem tart orosz támadástól. Az ötvenes években csupán két francia politikust tart hitelesnek, a vietnami gyarmati háborút lezáró békeszerződést aláíró Mendès-France-ot és Charles de Gaulle-t. Heti rovata van 1952-től az *Express*-ben, szemléit a *Bloc-Notes* (Flammarion 1958) címen gyűjti össze, onnan valók idézeteim. Noha Raymond Aront valószínűleg sokan olvasták nálunk is, lényegében csak a rendszerváltás óta emlegetik, és azóta adják ki rendszeresen a könyveit. Tudomásom szerint először 1938-ban írták le nálunk a nevét, egy rövid, de annál elismerőbb recenzióban, majd csaknem félévszázaddal később Angyalosi Gergely ismertette értően, szimpatikusan a *Valóság* című folyóiratban. Amikor 1976-ban Párizsban fölkerestem, rangos címei és nagyszámú, több nyelvre lefordított könyve ellenére is meglehetősen népszerűtlen, sőt gyűlölt személyiség volt az uralkodó marxizáló és/vagy ultranacionalista párizsi körökben.

Előjáróban néhány dologra kívánok emlékeztetni.

Először: sehol a világon az íróknak olyan tekintélyük nem volt, mint a Voltaire utáni Franciaországban, különösen a III. és IV. köztársaság idején. Néhány kiragadott példa csupán: Paul Claudel nagykövetként fontos diplomáciai

tárgyalások résztvevője volt. A Nobel-díjas Saint-John Perse a két világháború között Alexis Léger néven a francia külügyek irányítója. A többszörös miniszterelnök, Léon Blum fiatalkorában tekintélyes irodalomkritikus volt, egyik írását az induló *Nyugat* is közölte. A már harmincas években világhírű André Malraux-ból De Gaulle tábornok minisztere lesz. Malraux-nak mondja majd keserűen a politikai életből visszavonult De Gaulle: nálunk egy jól megszerkesztett beszéd katonai győzelemmel ér fel.

Másodszor: Franciaországban 1944 után Maurrast felváltja Marx, állítja Francois Mauriac. Egyrészt a marxizmus, másrészt a Francia Kommunista Párt, és mindenekelőtt – politikai szimpátiától függetlenül – a Szovjetunió tekintélyét döntő mértékben megalapozta Sztalingrád. (Ma már szinte hihetetlen, hogy a harmincas években Olaszországot nagyhatalomnak tekintették, a Szovjetuniót viszont nem, jöllehet az 1929-es gazdasági világválság egyfelől, az ötéves tervek másfelől a szovjet példát nagyon sok ember számára kívánatosá tették.) A Szovjetunió második világháborús győzelme visszamenőleg igazolta Sztalint: a kolhozosítást, a nagy moszkvai pereket, a Molotov–Ribbentrop paktumot. Sztalin és De Gaulle jól megértették egymást, állítja Mauriac, aki végsőkéig a tábornok híve maradt. Franciaországban 1945 után egyébként mindig voltak olyan politikai tényezők, pártszimpátiára való tekintet nélkül, akik azt remélték, hogy semlegesek maradhatnak a Szovjetunió és az angolszász hatalmak között. Az FKP-nak 1954-ben 19 ezer sejtje volt.

Harmadszor: Maurras vagy Marx, mindegy: a francia közvélemény erőteljesen támadta a parlamentarizmust, a burzsoáziát és az angolszászokat. Franciaország német megszállása idején, 1943-ban Debu-Brudel kénytelen kiadni egy broszúrát *L'Angleterre* címen, amelyben azt bizonygatja, hogy az ellenség nem Anglia, hanem Németország. És Charles de Gaulle, a francia klasszikus jobboldal képviselője is gyanús volt bizonyos körökben, mert az angolok támogatták mozgalmát. Itt jegyzem meg, hogy Raymond Aron kettős szakadásról beszél: a jobboldalon megjelent a szélsőjobb, a baloldalon pedig a szélsőbal. Aron ugyanebben a könyvében, az *Opium des intellectuels*-ben így ír: „A sztalinista nem tudja mindig pontosan, hogy miben hisz, de szilárdan hiszi, hogy a bolsevik párt vagy elnöksége történelmi hivatást teljesít.” Aron könyve 1955-ben jelent meg, még a szovjet párt XX. kongresszus előtt, de már Berija kivégzése, sőt Malenkov bukása után. (Berija, és főként Malenkov, Sztalin lehetséges utódjának számított.) Berija sorsában nem volt semmi meglepő, magyarázza Mauriac, Shakespeare-ből tudjuk, hogy a triumvirek mindig megbuknak. Raymond Aron élete vége felé írt önéletrajza szerint 1956-ban három esemény foglalkoztatta a francia közvéleményt: a Hruscsov-beszéd, a magyar forradalom és Suez. Tehát 1956-ban az 1954-ben kirobbant algériai fegyveres felkelés még nem volt központi kérdés, csupán a következő évben vált azzá. A továbbiakban az időrendet követve 1956 legfontosabb eseményeit, illetve az azokra adott reflexiókat ismertetem. A francia

kül- és belpolitikai háttér nélkül a magyar események visszhangja, azt hiszem, nem lenne érthető.

Hruscsov titkos beszéde a XX. kongresszuson 1956. február 25-én hangzott el. A *Le Monde* (André Fontane) április 19-én jelzi a beszédet; június 6-tól a teljes beszéd olvasható. „A burzsoá sajtó közöl egy Hruscsov elvtársnak tulajdonított jelentést” állítja az FKP, tehát megpróbálja a beszédet hamisítványnak feltüntetni. A Hruscsov beszéd csak a kommunistáknak és az útitársaknak jelentett megrázkódtatást. Egy-két részlet kivételével nem volt benne új. A francia kommunisták is ismerhették a tényeket, de most kellett először szembesülniök velük: mert most nem egy burzsoá mondta el őket, vagy kiábrándult hajdani hívő, hanem a mindenható párt vezére. Időrendben a Hruscsov-beszédet követik a poznani események, a lengyel válság, amely Gomulka hatalomra jutásával időlegesen megoldódik, s a magyar forradalom. Ez a történet 56 után tovább folytatódik: a cseh bevonulás, a Szolidaritás, és végül a Szovjetunió összeomlása. Lassan az FKP elveszti értelmiségeit és tömegeit; de csak lassan. Ugyanakkor, a hatvanas-hetvenes években, Franciaországban és máshol is Nyugaton, a marxizmus sajátos reneszánsza volt ugyanis megfigyelhető.

Mauriac és Green már márciusban felfigyelnek a moszkvai változásokra. Március 16-án Mauriac, hogy megelőzze a *l'Humanité*t (az FKP napilapját), Trockij önéletrajzáról beszél. (Mauriac tévedett, Trockij rehabilitációjára csak évtizedekkel később, a gorbacsovi korszak végén került hallgatólagosan sor.) Március 17-én Julien Green, aki politikai eseményekkel, ismétlem, csak a legritkábban foglalkozik, megjegyzi, hogy „Hruscsov elég pittoreszk tényeket leplez le Sztalin kegyetlenségéről; ma a bálványt tegnapi imádói döntögetik.” Mauriac 1956-ban többször is visszatér a beszédre. Sztalin személyi kultuszát történelmi szükségszerűségnek tartja: ez volt az ára a Szovjetunió fölemelkedésének.

Nasszer 1956. július 25-én államosítja a Szezei csatornát. Julien Green, 1956. július 30-án feljegyzi: „A vihar számos áldozatot követelt a csatornában és az Atlanti óceánon. Egyiptom jelenlegi diktátora rátette a kezét a Szezei-csatornára.” Mauriac augusztus 6-án írja: „Az, hogy Nasszer ezredes puccsa meglepte a nyugati hatalmakat, ebben csupán a meglepetésük meglepő. Az oktalan ünneplés, mely az utolsó angol katona távozását ünnepelte, nem előlegezte ezt? [...] Micsoda végzet sújtja Angliát és Franciaországot, hogy csak akkor veszik észre, hogy szolidárisak, amikor már késő. [...] De minden visszaütés veszélyeztetné a világbékét.” Mauriac augusztus 17-én: „A szezei ügy önmagában végtelenül súlyosabb, mint az emsi család sürgöny vagy a szarajevói gyilkosság. De 70-ben a kancellár Berlinben és a császárnő pártja (Párizsban) hevesen kívánta a háborút; 1914-ben a német nagyvezérkar szintén kívánta, és nálunk az antant és a *revanche* nemzedéke, a Delcassék, a Poincarék, a Cambonok, szívesen fogadták a rettenetes kockázatot. Több okunk van hinni, hogy Moszkvában és Washingtonban

egyaránt ijesztőnek tűnik a háború. Washington minden esetre elhatározta, hogy semmit sem kockáztat. Egyetlen kérdés marad: milyen mértékben kerül el a háború az emberek akarátát.[...] ha Anglia és Franciaország erővel próbálkozna, előidézhetnék a katasztrófát az amerikaiak és az oroszok szándéka ellenére is.”

Október 22: a francia légierő eltéríti a Ben Bellát és három társát szállító repülőgépet. Azt remélik, hogy az algériai felkelésnek ezzel véget vetnek. (Néhány nappal korábban a francia haditengerészet elkobozza egy Egyiptomból az algériai felkelőknek szánt hajó rakományát.) Október 26-án Mauriac a magyar eseményeket még nem említi: Ben Bella letartóztatásáról beszél, a sikeres rendőri akció kedvező hatásában kételkedik.

Október 27-én Green, aki nem beszél Ben Bella letartóztatásáról, szűkszavúan feljegyezi, hogy Magyarországon felkelés van. Mauriac október 29-én ír először a magyar és lengyel eseményekről. „A francia kommunizmus vezetői teljes fejtelenségben csúsznak át az éjszakába’ írja ma reggel a *Le Figaro* igazgatója. – Főnökök és utasítások nélkül a Thorez- és Duclos-félék csak szolgálai árnyak lennének az üres vásári komédia színpadán.’... Igen, de este a *Le Monde*-ből értesülünk, hogy a legutóbbi helyhatósági választáson Tours-ban, Etampes-ban és Nantes-ban a kommunisták világos előnyét mutatták ki. Márpedig a szavazások Indre-et-Loire-ban a lengyelországi, Seine-et-Oise-ban a magyarországi események után történtek, az Algériáról szóló vita másnapján. Ez azt jelentené, hogy a lengyel és magyar felkelés nem kelt mély visszhangot? Hogy tisztán lássunk: a láncot két végén kell tekintenünk: semmi sem segítheti jobban Thorezt és Duclos-t, hogy a helyükön maradjanak, mint a jobboldal ujjongása. De semmi sem lenne végtesebb a jobboldal számára, mint Thorez és Duclos eltűnése...”

Mauriac 30-án, a szuezi válságot elemezve, így ír: „Egyetértek, a politikában tudni kell kockáztatni, és aki semmit sem mer, mindent elveszít. De ezt a kockázatot! Oroszországot csatlósai foglalják le? Igen. De egy megsebzett medve...” November 5: „Ma újra a nyomasztó éjszakában találjuk magunkat... És felismerjük a megsebzett medvét, amelyről az utolsó *Bloc-Notes*-ban beszéltem: hatalmas lábaira állt, és arcul csapott.” Valószínűleg nemcsak Magyarországra gondol, mert Bulganyin szovjet miniszterelnök atomtámadással fenyegető ultimátumát ugyan még nem ismerhette cikke megírásakor, de a szovjet tiltakozás hevesége a szuezi támadás ellen október legvégétől egyértelmű volt. November 6: „megvédeni a békét, ez azt jelenti, hogy kerüljük el, bármibe is kerül, azt a félelmetes helyzetet, amelyben a játékosok nem lesznek többé a politikai játszma urai, és a blöff Történelemmé válik.”

November 7-én Green, aki meg sem említi a szuezi háborút, sem Bulganyin szovjet miniszterelnök ultimátumát, így ír: „Az oroszok által lerohant Magyarország sorsa sok érzelmet kavart fel. Nem fogjuk elfelejteni, ahogy Lengyelország 18. századi felosztását sem felejtették el.” November 9-én Green ismét Magyarországról beszél: „Magyarország fojtogatása folytatódik. Az ország

nem akar meghalni. A küzdelem folytatódik. Párizsban tüntetések. Estére a nyugalom helyreállt, de erős nyugtalanság van az egész országban.” A nyugtalanság kiváltója egyrészt Magyarország szovjet megszállása, másrészt a francia részvétel a szuezi háborúban.

December 14, Mauriac: „A megfégezhetetlen Magyarország bebizonyíthatja a világnak, hogy a történelem értelmét talán a gyengébb is meghatározhatja, amikor az erősebb szisztematikusan embertelen. Az emberek története elítéli az embertelent. A szerencsétlenség az, hogy az atomkorban az erősebb hatalom saját romjaival a többit is elpusztíthatja. Magyarországon a lélekharang szól, de kiért?” Mauriac, 1957. január 15: „Nem tudom, sok francia örül-e, ha a ma reggeli újságok nagy címeit olvassa: Magyarországon a nyugtalanság állandósul, Lengyelországban az ellenségeskedés növekszik a Szovjetunióval szemben, sztrájkfenyegetés Poznanban. Valóban van miért örvendenünk, a bizonyosság miatt, amit kaptunk, hogy az ember ellenáll a rendszernek, és hogy egy népnek valóban van lelke, és ez nem mítosz. De van miért reszketnünk is, mert ha lángra kap Európának ez a része, és eléri Berlint, Oroszország nem fog hátrálni, és nem is hátrálhat. [...] Ez egy olyan politikai aktus, amely nem sztalinista és nem is specifikusan orosz: normális védelmi reflexről van szó, amit egy birodalom kifejt, mihelyt veszélyeztetve érzi magát egy olyan ponton, amit lényegesnek ítél. [...] Nem Sztalinnal van Magyarországnak és Lengyelországnak konfliktusa, és nem is Leninnel vagy Trockijjal. Nagy Péter Oroszországának egész védelmi szisztémája kérdőjeleződik meg. Oroszország nem vonulhat vissza, mert akkor nem akadályozza, hogy rés nyíljon. Ha pedig valaha a rés megnyílik...”

Mauriac feljegyzései nagyon érdekesek, és többféle szempont keveredik bennük. Először: feltétlen tisztelet a magyarok iránt, a „rendszert” megtörő magyarok iránt. Másodsor: a végóráit élő francia birodalom állampolgáraként és híveként tudatosítja a nagyhatalmi érdekeket és lehetőségeket. Harmadszor: az atomháborútól való félelem, nehogy a csodálatos magyar példa következménye atomháború legyen. Azaz: mind Szeuz, mind a kelet-európai mozgolódások veszélyt jelentenek a világbékére, és ez az atomkorszakban mindennél rémisztőbb fenyegetés. Mauriac elemzéseinek van egy lehetséges és valószínűleg szándéktalan – konklúziója. Az USA mentette meg 1956-ban a világbékét, mert a szuezi háború idején teljes diplomáciai súlyával szövetségesei ellen fordult.

A magyar forradalom első évfordulója alkalmából kiadott könyv előszavában írja Raymond Aron: „A magyar forradalom az egyetemes történelemben tartozik, a Szeuzi-csatorna államosítása a muzulmán-arab világ és a Nyugat közötti konfliktus egyik epizódja.” Aron patetikus szövege a szerző szándékától függetlenül Baudelaire: „A fároszok” című verse zárószakaszára emlékeztet: „Egy mindenható hatalom ellen egyedül lázadó magyarok szédülete (folie) századról-századra tanúskodik az emberről, és bízni enged sorsában.” („Une

révolution antitotalitaire. Hongrie 1956”, in *Penser la liberté, penser la démocratie*, Gallimard, Paris 2005, 387. o.)

Természetesen beszélhettem volna másokról is. André Bretonról, a Sartre és az egzisztencializmus korában már hiteltelenné vált szürrealizmus pápájáról, aki egyaránt tiltakozik Magyarország megszállása és az algériai háború ellen (éppen úgy, amint 1925-ben tiltakozott a Rákosi per ellen), vagy a magyar forradalomról verset író kitűnő költőről, Supervielle-ről. Duras-ról, akit 1958-ban megráz Nagy Imre kivégzése vagy Camus-ról – de ez már túlfeszítette volna az amúgy is hosszú előadás kereteit. (A Camus-szöveg értelmezése kiváltképpen bonyolult és hosszadalmas lett volna, mert Camus haláláig a francia Algéria híve volt.) Green, Mauriac és Aron már 1956-57-ben egyszerre napi összefüggéseiben és történelmi távlatból látták és láttatták a magyar forradalmat.

A PETŐFI KÖR FILOZÓFUS-VITÁJA

LENDVAI L. FERENC

Amint a földolgozásokból ismeretes, a Petőfi Kör története 1954-ben kezdődött, amikor is a Nemzeti Múzeum néhány fiatal munkatársa vitakört szervezett, s ennek vezetésére a költő Lakatos Istvánt kérte föl. Ennek a kis hatókörű szerveződésnek akkor még Bessenyei Kör volt a neve. Az általános, ám tétova reformtörekvések jegyében azután 1955. március 25-én a DISz (Dolgozó Ifjúság Szövetsége, a Párt akkori ifjúsági szatellit-szervezete) budapesti bizottsága, egyelőre Lakatos bevonásával, létrehozta a Petőfi Kört, amelynek titkára Tánczos Gábor lett. Tánczos a korábbi demokratikus ifjúsági szervezetből, a még 1944-45-ben megszervezett, ám 1948-ban főszármolt MADISz-ból (Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség) jött, s résztvett az ún. népi kollégiumok talán legfontosabb szerveződésében, a Györffy-kollégiumban is, azonban a negyvenes-ötvenes évek fordulóján háttérbeszorították. Az újonnan alakult kör az év folyamán néhány kisebb, jelentéktelen rendezvényt szervezett. A hatékonyabb működés érdekében 1956 elején titkárságot hoztak létre: ennek tagjai Tánczos Gábor mellett Hegedűs B. András, Nagy Balázs és Pécsi Kálmán voltak; Lakatos István kimaradt belőle.

A kör sikeres működését az új vezetőség mellett legalább annyira az új társadalmi és politikai helyzet segítette, ti. az országban az SzKP XX., „desztalinizáló” kongresszusa nyomán egyre inkább radikalizálódó reformhangulat. Aligha véletlen, hogy a kör első nagyobb vitáját a közgazdasági helyzetről és annak megreformálásáról rendezték 1956. március 28-án, illetve ennek folytatásaként május 9-én; Szabó Kálmán, Nagy Tamás és Donáth Ferenc vezetésével, a TTIT (Természet- és Társadalomtudományi Ismeretterjesztő Társulat) Kossuth Klubjában. A vita második fordulóján már többszáz résztvevő jelent meg. Ezt követően, május 30-án került sor egy szellemileg legalább annyira égető témakörben a történész-vitára; Györffy Sándor, Mód Aladár, Zsigmond László és Kosáry Domokos vezetésével ill. részvételével. Az alábbiakban tárgyalandó filozófus-vitát június 14-én rendezték, nem sokkal később következett az igen nagy visszhangot kiváltó sajtó-vita, október 23-ának estéjén pedig még elkezdődött, de persze félbeszakadt egy orvos-vita, s természetszerűleg elmaradt a másnapra tervezett vita is „a művészet nemzeti jellege” tárgyában (ennek előadója a Lukács-tanítvány Mészáros István lett volna). A későbbiekben, november 3-án még tervek születtek a kör koalíciós alapon történő újjászervezésére, ebből azonban természetesen semmi nem lett, s a kör tevékenysége a továbbiakban magától megszűnt.

A Petőfi Körnek szabályozott tagsága nem volt. Az utólagos kutatások a szereplők közül 270-et azonosítottak. Ezek átlagéletkora 36 év volt, tehát a körben

jellemzően a fiatalabb korosztályhoz tartozók (fiatal értelmiségiek) vettek aktívan részt. Ugyancsak jellemző, hogy legalább 80 %-uk párttag volt, vagyis a későbbi terminológiával „reformkommunista” (A résztvevők csaknem egyharmada jött az illegális időkből, körülbelül egynegyede a Nékoszból.) Tánczos Gábor, habár közvetlen kapcsolata Nagy Imrével nem volt, tudatosan igyekezett a kör tevékenységét Nagy reformprogramjának szolgálatába állítani. Litván György visszaemlékezése szerint október 30-án, Heller Ágnes és Hermann István közvetítésével, Lukács Györgyön keresztül javaslatot juttattak el Nagy Imréhez: eszerint egy új szocialista pártot kellene alapítani valamint egy a Petőfi Körhöz hasonló ifjúsági szervezetet. Nagy Imrétől azt a választ kapták, hogy egy ilyen párt szervezése éppen folyamatban van: ez nyilvánvalóan az *eredeti* (november 4-e előtti), ekkor még Kádár János által is demokratikusnak elgondolt MSzMP lett volna. Pataki Ferenc visszaemlékezése szerint a Petőfi Kör jelentősége alapvetően kritikai tevékenységében volt, egy pozitív programról csak kevéssé átgondolt terveik voltak: ez talán hasonló lett volna az 1968-as „prágai tavasz” programjához, akkori konkrét mintájául pedig valószínűleg a jugoszláv öngazgatás elvei szolgálhattak volna. A Petőfi Kör említett 270 szereplőjének későbbi sorsát illetően az MSzMP tagjai lettek közülük 103-an, viszont nagyjából egyharmaduk osztályrésze (hosszabb-rövidebb időre) a börtön vagy az internálás lett, így Lakatos Istváné és Tánczos Gáboré is.

A filozófus-vita előkészítésével a Petőfi Kör vezetőségében Bohó Róbert, Hegedűs B. András, Pataki Ferenc és Tánczos Gábor (maga is filozófiai oktató, egyideig az ELTE tanársegédje) foglalkozott. Az előkészítő munka során Bohó Róbert tárgyalt Lukács Györggyel és tanítványával, Heller Ágnessal. A hivatalos meghívó szerint vitavezetőknek Lukács György akadémikus, továbbá Balogh Elemér, az MDP Pártfőiskola tanszékvezetője és Szigeti József kandidátus (akkor még Lukács-tanítvány) voltak fölkérve. A jegyzőkönyv az ülés elnökeként Tánczos Gábort nevezi meg, s ő ezt a funkciót a vita során csakugyan be is töltötte. Mivel a vitán már annak kezdetekor ezres tömeg jelent meg, ezért a szűknek bizonyuló Kossuth Klubból a résztvevők átvonultak a Közgazdasági Egyetemre.

Valamiféle kifejezett vitaindító az ülésen nem hangzott el. A vitavezetőként megjelölt három személy közül Lukács György a főlshólalók sorrendjében csak tizedikként, Balogh Elemér harmadikként kapott szót, ám ők ketten végül (előbb Balogh, azután Lukács) rövid zárszót mondtak; viszont Szigeti József valójában egyszerűen csak az egyik hozzászóló volt. A főlshólalók sorrendje egyébként: Gondí József, a Lenin Intézet továbbképzős hallgatója; Varga Mihály, a Lenin Intézet aspiránsa; Balogh Elemér; Havas Ernő kandidátus; Hermann István kandidátus; Kádár Iván, közgazdász kandidátus; Jánossy Lajos akadémikus (világhírű fizikus, melleleg Lukács György nevelt fia); Szigeti József; Novák Zoltán, a Lenin Intézet hallgatója; Lukács György; Mészáros István kandidátus; Selmeczi József aspiráns; Kiss Arthur, a Pártfőiskola tanára; Heller Ágnes

kandidátus. Ehhez a névsorhoz két megjegyzés: (1) Ebben az időben Magyarországon filozófiai tanulmányokat csak a Lenin Intézetben lehetett folytatni, mert az egyetemen a filozófia szakos oktatást megszüntették. (2) A nemsokkal korábban bevezetett kandidátusi fokozat azidőtájt magas tudományos rangnak számított.

A fölszólalásokban kezdettől fogva kirajzolódott két markáns álláspont. Az egyiket Balogh Elemér képviselte a legkarakterisztikusabban, a másikat Lukács György. Mindkét álláspontban egyetértés volt abban az alapkérdésben, hogy a magyar filozófiai életben addig fennállt viszonyokat el kell utasítani; az egyébként nagyonis lényegi különbség az elutasítás *mikéntjében* jelentkezett.

Mindjárt az első hozzászóló, Gondi József leszögezte, hogy a továbbiakban „a filozófiaszakos tanárok képzése ilyen formában és ilyen keretek között nem oldható meg”; és ezzel kapcsolatban nem csupán az említett formális keretekre illetve hiányukra utalt, hanem olyan tartalmi kérdésekre is, mint az előadások és konferenciák nem kielégítő színvonala, a filozófiatörténeti oktatás háttérbeszorítása, a „mai burzsoá” (értsd: kortárs nyugati) filozófia ismertetésének és elemzésének hiánya, általában a filozófia területén az alapos érvelés és vitatkozás nagyobb lehetőségének megadása. Havas Ernő szerint is „képtelenség, az öt világrészen egyedülálló jelenség, hogy van egy bölcsészkarunk, de ott nem folyik filozófiai oktatás” Varga Mihály azonban jóval keményebben fogalmazott, mondván: „Népi demokráciánkra nézve szégyen, hogy a Lukács elvtárs által vezetett filozófiai szakoktatást illetékes szerveink annakidején megszüntették...” Hogy a budapesti egyetemen újra kell indítani a filozófia szakos képzést, azt Balogh Elemér és a hozzá hasonló álláspontot elfoglalók sem vitatták, sőt azt sem, hogy ebben vezető szerepet kell kapnia Lukács Györgynek és – a vele azonos álláspontot vallóként föltételezett – Fogarasi Bélának.

Lukács György személye óhatatlanul a vita középpontjába került: hiszen mindazon torzulások végső betetőzését, amelyek a magyar filozófiai életet akkor jellemezték, éppen a korábbi ún. Lukács-vita (valójában Lukács-ellenes kampány) jelentette. Természetesen a magyar filozófiai élet normalitása már korábban megszűnt a „polgári” filozófusoknak (mint Kornis Gyula vagy Prohászka Lajos) a tudományos közéletből való kirekesztésével, a Lukács elleni hadjárat azonban azt jelezte, hogy immár *minden* szellemi szabadság megszűnik, a marxista filozófusoké is. Ezért Hermann István joggal utalt rá, hogy a Lukács-vita „a Rajk-perrel párhuzamosan és azt kiegészítve” folyt le; ami mellé Mészáros István az időben valamivel később lezajlott Déry-vitát is jogosan odahelyezte – hiszen ott is arról volt szó, hogy még a kommunista elkötelezettségű íróknak sincs többé szabadsága. Mészáros mondotta el a vita során, hogy amikor az egyetemre kerülve Lukácsot választotta mesterének, megpróbálták erről lebeszélni, még hozzá meglehetősen fenyegetően, mondván: „egy fiatal, tapasztalatlan munkáskádernek nem szabad ilyen zűrzavaros polgári [!] ideológus befolyása alá kerülni”. (Nem

csoda, teszi hozzá, hogy „olyan egyetemi ifjúság alakult ki ez alatt az időszak alatt, amely sok esetben a keserűség dolgában messzebbre jutott el az idősebb nemzedék egyes tagjainál is”. Heller Ágnes említette meg azt az elképesztő esetet, hogy „1954-ben az Eötvös Loránd egyetemen egyik marxista tanszékvezetőhelyettes nyilvános előadásán elhangzott, hogy Lukács elvtárs egy Nyugatra kacsintgató kispolgár” Mindebben természetesen megvolt a vitában résztvevő Lenin-intézeti és pártfőiskolai korifeusok felelőssége is. Ők most kettős módon érveltek hozzászólásuk során. Egyrészt elismerték ezt a felelősséget, és még az is lehetséges, hogy valamennyire őszintén önkritikát, sőt helyenként eltúlzott önkritikát gyakoroltak miatta. Másrészt viszont nemcsak mentegezni igyekeztek személyes magatartásukat, de korábbi elvi pozícióikat is makacsul igyekeztek fönntartani.

Balogh Elemér egyfelől elismerte: „[E]ngem igenis nem igazolt, hanem [...] számos kérdésben megdöbbenett és elmarasztalt a XX. kongresszus. [...] [A] magyar filozófiai fronton én követtem el a legnagyobb hibákat...” Sőt kijelentette, hogy ha Rudas László (Lukács korábbi fővádolója) élne, ő is bizonyára eljutna erre az álláspontra, s hogy Révai Józsefnek is el kellene ide jutnia (ami annak persze esze ágában sem volt). Ugyanakkor azzal a döbbenetes érveléssel igyekezett magát menteni, hogy hibáit úgymond pártfegyelemből követte el: „[H]a Heller Ágnes vagy Mészáros elvtárs nem ért valamivel egyet, akkor legfeljebb nem ír róla, de mi, pártfőiskolai tanárok kötelesek vagyunk elvileg igazolni a pártfőiskolán és másutt is az ideológiai munkáról szóló párthatározatokat mindaddig, míg a párthatározatot végre nem hajtották vagy vissza nem vonták.” Ennek kapcsán ugyan föltette, de nem merte megválaszolni a kérdést: [M]ire nevel párttagokat lelkiismereti vonatkozásban az, ha sorozatosan olyan párthatározatokat kell végrehajtani, [...] amelyekkel nem értenek egyet?” Önkritikája ellenértékeként viszont annak mintegy kötelező akceptálását követelte a másik oldaltól: „[O]lyan hangot ütnek meg, amely nem alkalmas arra, hogy azok az elvtársak, akik a hibákat elkövették, beismerjék azokat. [...] A vitatkozóval sértő, bántó, gunyoros hangnemben vitatkoznak. [...] Különösen Heller Ágnes és Mészáros elvtársaknál nagyon kirívó ez a durvaság. [...] Nem tudom elfogadni az 'enciklopedikus tudatlanság' [Lukácsnak tulajdonított] kifejezést, a leghatározottabban és ismételten vissza kell utasítani azt a széltében terjesztett vádat, amely szerint a pártoktatók általában ostobák és tehetségtelenek.” Sőt, támadólag is föllépett: „A személyi kultusz másik része Lukács elvtárs és Fogarasi elvtárs, másrészt tanítványai között áll fenn. [...] 'Az ész trónfosztása'-nak ankétja [...] a személyi kultusz, az elvtelenség és a bírálat elfojtásának minden ismervét” magán viselte szerinte. Egyenesen azt állította, hogy „Lukács elvtárs tekintélyét kihasználják arra, hogy mögéje húzódva hibákat kövessenek el”, s ezzel kapcsolatban az Akadémiára utalt, ahol egyesek úgymond Lukács mögé bújva zsarnokoskodnak, s méltatlanul bánnak olyan jeles régi értelmiségiekkel, mint Alexits György, Mátrai László, vagy Szabó Árpád –

akik azonban ebből a védelemből aligha kértek volna... Mindezzel alkalmasint alátámasztani és nyomatékosítani kívánta, hogy éppen bizonyos elvi kérdésekben viszont fönntartsa korábbi álláspontját: „[A] hegeli filozófiának két oldala van. A két oldal közül a pozitívra kell tenni a hangsúlyt, de a negatívról sem szabad megfélekezni. Lukács elvtárs értékelését erről 'Az ész trónfosztása'-ban továbbra is egyoldalúnak tartom.”

A vita eredményeként Balogh mindezt megerősítette a zárszavában is. Ebben kinyilvánította, hogy minden személyi konzekvenciát a maga részéről hajlandó elfogadni, s a XX. kongresszus téziseit hajlandó a maga részéről egy olyan „filozófiai egységfrontban” megvalósítani, amelyben a vezető szerep a (győztes) másik oldalé – tartalmi kérdésekről azonban ekkor már végképp nem beszélt.

Hasonló taktikát alkalmazott, bár jóval szofisztikáltabban, Havas Ernő is, aki ügyetlen elvtársát előzőleg „Hagyd már abba, Balogh elvtárs!” közbeszólásokkal igyekezett sikertelenül – leinteni. Sőt még azt a kijelentést is megkockáztatta, hogy „[h]a valaki 'Az ész trónfosztása'-t akarja elolvasni, ne beszéljen mindjárt arisztokratizmusról, ha egy-egy mondatot vagy szakaszt csak a második olvasásra ért meg” A Fogarasi-Lukács-kör által szerkesztett ún. *Filozófiai Évkönyv* kritikájában elfoglalt korábbi álláspontján azonban nem látott semmi revideálni valót.

Kiss Arthur, hasonlóképpen, úgyszintén azért gyakorolt önkritikát, mert egy cikkben, amelynek ő is egyik szerzője volt, alaptalanul és előítéletesen bírálta Lukácsot, amiért úgymond „objektivistá módon tárgyalja a dolgokat”

Ezzel szemben a másik oldal, bár szintén súlyt helyezett a Lukács-ügyre, mégis részben abból kiindulva is az elvi kérdéseket helyezte előtérbe. Így mindjárt Varga Mihály azt emelte ki, hogy a marxista filozófia Lenin halála után válságba került és egyhelyben topog, s ezért kivételes jelentőségű Lukács György életműve, mint az alkotó marxizmus megnyilvánulása. A napi politikai szükségleteknek alávetett marxizmus, ahol ugyanis „mindig azt veszik elő a marxizmusból, amire pillanatnyilag nekik szükségük van”, nyilván nem ilyen. (Érdekes módon Balogh Elemér mondta el, mi is a neve az ilyen eljárásnak a pártzsargonban: „konjunkturscsina”.) Hogy miért kellett Lukácsot kiszorítani az ideológiai életből, azt a hozzászóló egy fontos összefüggéssel világította meg: „Amíg lehetett, amíg ez összefért a tudományos lelkiismeretességgel, Lukács elvtárs szívesen nyújtott értékes elméleti és módszertani segítséget népi demokráciánk problémáinak elemzéséhez... 1947-es milánói előadásában rendkívül komolyan, filozófiai síkon vetette fel például a törvényesség kérdését az új demokráciák létrejöttével kapcsolatban.”

Szigeti József a Lukács-bírálatok sorozatának elvi háttérét világította meg, már az ún. „Blum-tézisek”-től kezdődően. Eszerint a vád Lukács ellen visszatérő módon az volt, hogy úgymond „mitologizálta azokat az átmeneti formákat,

amelyek a proletárdiktatúra felé vezető úton létrejöttek, mitologizálta a népi demokratikus fejlődés első szakaszát” Mai szemmel nézve ezt leginkább úgy érthetjük, hogy Lukács szocializmust akart ugyan, de nem egy gleichschaltolt-totalitárius formában: így mindenképpen szeretett volna annyit megőrizni például a „polgári” (klasszikus) kultúrából, amennyit csak lehetséges. Erre utalt „a hegyi nyulacska és a síkság elefántja” ismert példájával is, ami szintén az egyik vádpont volt ellene. Szigeti *ekkori* álláspontja szerint viszont éppen ezért: „A Lukács elvtárs életművéhez való pozitív állásfoglalás döntő kérdése a mi filozófiai és általában ideológiai továbbfejlődésünknek.”

Hermann István szintén a személyi kérdések mögött meghúzódó elvi kérdésekre világított rá: „Vannak elvtársak, akik azt mondják, hogy közvetíteni kell a két tábor között. Ez a közvetítés így véleményem szerint nevetséges, mert elvi szempontból nem lehet közvetíteni az igazság és a megtévesztés között. [...] Nem személyekről van szó, hanem aki helyes elveket vall, az fogja tovább vinni a filozófiai munkát.” Heller Ágnes a dolgot a következőképpen konkretizálta: „[A] mi vitáink természetesen nem személyi viták voltak, nem Lukács elvtárs megbecsülésének a kérdésén múlt a dolog, hanem azokon az elveken, amelyek a marxista filozófia tudományos elvei voltak.” A körökben jelentkező állítólagos személyi kultuszra, ami ellen korábbi megjegyzések és közbeszólások szerint már a hivatali hatalommal nem rendelkező Marx is harcolt, így reagált: „Marx is tiltakozott a személyi kultusz ellen, de kérdem azt az elvtársat, Marx az ellen is tiltakozott-e, hogy *A tőké*ben kifejtett igazságokat helyesnek találják?”

Mészáros István általánosabb összefüggésbe helyezte a dolgokat, amikor a Párt kultúrpolitikájának alakulását a következőképpen szakaszolta: 1945-48 a fõlszabadulást követõ népi-demokratikus fejlõdés; 1949-51 a Kominform határozatát követõ sztalinista fordulat; 1952-53 – a célkitûzések, így az öt éves terv voluntarista fõlsrófolása; és végül az 1953 júniusi új kormányprogram és az azóta eltelt idõ. Ennek az adott jelennek a központi fõladatát így fogalmazta meg: „A párt álláspontját, különösen mûvészeti, filozófiai kérdésekben nem lehet egy ember álláspontjával azonosítani. A párt álláspontját nekünk kell kialakítani, mi vagyunk a párt; kötelességünk, hogy eszmei vitákban alakítsuk ki a párt álláspontját, mind a kultúrpolitikai kérdésekben, mind pedig a fontos elméleti kérdésekben.”

Lukács György ugyanígy összekötötte a marxista filozófia megújításának (késõbbi szóhasználatával: „reneszánszának”) igényét a demokratizálódási folyamattal. Mint mondotta: „[M]i tényleg a sztalinizmus egyik élenjáró országa voltunk; [...] büszkéek is voltak rá. Ezt ma természetesen el kell felejteni, és az ellenség hangja szól abból, aki netalán találna egy ilyen idézetet. [...] [A] XX. kongresszus a sztalinizmus helyébe a lenini módszert tette, de a lenini *módszert* kell a helyébe tenni.” Mert a harc természetesen még nem dõlt el ennek a vitának az idõpontjában: a magyar sztalinista vezetõk egyelőre még hatalmon voltak és ragaszkodtak is ehhez a hatalomhoz, s e törekvésükben nyilvánvalóan külsõ erõket

is maguk mögött tudhattak. Lukács világtörténelmi összefüggésbe igyekezett helyezni a problémát: „[H]a [...] gyengéknek bizonyulunk, ha a másik erők, amelyek a leninizmusból egy megváltozott előjelű sztalinizmust akarnak csinálni, győznek, akkor a XX. kongresszus éppen úgy megfeneklik, mint ahogyan a harmincas években a Komintern VII. kongresszusának gyönyörű kezdeményezései nem vezettek a világ munkásmozgalmában azokra az eredményekre, amelyeket joggal elvárt 1935-ben mindenki tőle. Remélem, hogy a XX. kongresszus nem fog ilyen csalódást okozni, hogy most csakugyan a marxizmus, a marxista munkásmozgalom új, nagy virágkorának a küszöbére léptünk.”

Saját zárszavában ő is kitért arra, hogy nem szabad megrekedni a személyes ügyek kritikájánál, hanem elvi-filozófiai előrelépésre van szükség: „A dolognak nem az a lényege, hogy eddig Lukácsot szidtuk, most Lukácsot dicsérni fogjuk, ezzel egy lépést sem megyünk előre. Rendkívül jellemző ebben a tekintetben Kiss Arthur elvtárs felszólalásában az, ahol tiszteletlenséget és nem tudom még mi mindent vetett önmaga szemére, mert a *Filozófiai Évkönyv*ben az én cikkemet mint objektivizmust bírálta. A baj ott van, hogy nem kritizálta azt az objektivizmus-kategóriát, amely a dogmatizmusnak és az egész sztalini korszaknak centrális kategóriája volt.”

Lukács itt körvonalaiban ténylegesen már fölvázolta azokat a kontúrokat, amelyek részletes kibontására és ábrázolására két hét múlva (június 28-án) került sor az MDP Politikai Akadémiáján, ahol *A haladás és reakció harca a mai kultúrában* című előadásában kulturális reformprogramot fogalmazott meg. Újabb három hét múlva (július 18-21) azután fordulat következett be a pártvezetésben, s úgy látszott, megnyílik az út Nagy Imre politikai reformprogramjának megvalósításához is. Mint tudjuk, a dolgok a továbbiakban nem így alakultak. Ez azonban már egy másik történet.

Jegyzet

A Petőfi Kör vitáinak szövege megjelent: *A Petőfi Kör vitái. Hiteles jegyzőkönyvek alapján*: I. Két közgazdasági vita, II. Filozófusvita (szerk. Hegedűs B. András – Rainer M. János), Kelenföld – ELTE kiadás, Budapest 1989 (etc.). A filozófusvita anyaga: „A marxista filozófia időszerű problémái” egyébként még annakidején megjelent – egyetlenként a jegyzőkönyvek közül – a *Filozófiai Értesítő* (a TTIT Filozófiai Szakosztályának dokumentációs közlönye) hasábjain. Az 1989-es kiadványok I. kötetének bevezetőjét Hegedűs B. András, a II. kötetét Bohó Róbert írta; előadásomban mindkét szövegre támaszkodtam. Litván György és Pataki Ferenc hivatkozott visszaemlékezése megjelent: *Népszabadság* 2006. szeptember 23.

KABDEBÓ LÓRÁNT

Ebben a mindenenket, még a múltunkat is megosztó világban jó érzés találni fogódzót, ami lehetőséget teremthet a hiába áhított, akart és várt, s olyannyiszor csak csalódásokat okozó vágyakozást kifejező szó megtestesüléséhez: *konszenzus*. Ha van személy, aki tudósként, tanárként, vezetőként, és mindezt összefoglalva *emberként* külön-külön mindnyájunk számára példaképként élhet emlékezetünkben és utódaink tudatában, akkor I. Tóth Zoltán professzor urat, valahai dékánunkat felmutathatom, hogy látva lássák.

Nemcsak azért, mert egy véletlen, az ötven éve kilőtt (és akár célbatalált, akár eltévedt) golyó akkor és ott kiontotta életét. Hinni szeretném, ha élhetne még ma is, itt közöttünk, részt vehetne ünnepségünkön, és az elmaradt életút beteljesítőjeként is ugyanezt mondhatnám. Mert ő, amikor eltávozott, nem meghalni készült, nem a pillanat ihletében vállalt gesztussal indult utolsóvá váló útjára. Hanem tette, amit az Isten színe előtt mindennapjait végző embernek tennie kellett. „Mert az Embernek fia azért jött, hogy szolgáljon, és nem hogy neki szolgáljanak.” Hitét és tudását alkalmazta életére. Élt, ahogyan mindenkinek élnie kellene, aki számára a létezés csodája megnyílik.

Nem magamat tartom a méltónak arra, hogy akkori tanítványai közül emlékezetét felidézsem. Ha csak a történelmi hőst, a mártír egyetemi vezetőt kellene köszönteni, nem is vállaltam volna el a forradalom félszázados ünnepségén emlékező egykori diák tisztét. Még hál' Istennek közöttünk élnek, jó egészségnek – már amennyiben erről a mi életkorunkban beszélhetünk – örvendenek barátaim, akik a nehéz évben és még forróbb napokban közeli környezetében lehettek. Szakács Sanyi – alias Szakács Sándor gazdaságtörténész professzor Román Karcsi alias Román Károly tanár úr, Székesfehérvár díszpolgára – ezekről a napokról is tudnának beszélni. T. S. Eliot versének szavával Hamlet királyfi nem lehetek, legfeljebb egy a kizökkent világot helyrebillenteni akaró herceg kíséretéből. Ők, a szerepre meghívottak részben már elmondták, Dobos Marianne *Akkor is karácsony volt (Bölcsészek 1956-ban)* című kötetében, ami közérdeklődésre számot tarthat. Ugyaninnen ismerjük a gyermek – ma már ő is

*Elhangzott 2006. október 24-én az ELTE Múzeum körüli kari tanácstermében *Tanárunk, I. Tóth Zoltán* címmel, amikor a Bölcsészettudományi Kar új helyén, a történelemszék épületében ismét felállították I. Tóth Zoltán, az egyetem mártír dékánjának emléktábláját, és a Történettudományi Intézetben előadótermet neveztek el róla. Miután a Miskolci Egyetemen dékánuságom példaképeként tartottam I. Tóth Zoltán személyiségét, az 1956-os emlékezésen helyénvalónak tartom a szöveg elismétlését.

nagy örömmre Egyetemem vezető oktatója – megdöbbentő elbeszélését, amint édesanyja elindul keresni az apa földi maradványait, s amikor rengeteg vesződés árán megtalálja, jön a halottakat fiálló újabb háborús hullám, a november 4-ét követő népiirtás, és indulnia kell, az újabb halottakkal átrendeződő halmazokban ismét végigkeresni a családapát, hogy végtisztességgel lezárhassa földi pályafutását. Annak a harcmodornak egyik legszörnyűbb jelenetezése ez a kétszeri „keresés”, amely a civil lakosságot tette a pusztítás célpontjává. Az öbölháborúk TV-közvetítésén felnőtt nemzedékek nehezen érthetik meg, hogy világvárosok lakói nemcsak véletlen sebesültek lehettek, hanem *célzott* áldozatai is. A Coventryk, Hamburgok, Drezdák, a Varsók és Budapestek ellenében alkalmazott harcmodor pusztította a mi ifjúságunkat. Budapestet többször is: 1944-45-ben, 1956 októberében és harmadszor novemberében. Említsem csak évfolyamomról a klasszika-filológus növendék Kováts Máriát (akire való gyászoló emlékezés volt az egyik ok, amiért fiatal oktatónkat, Ritoók Zsigmondot utóbb elbocsátották) és közvetlen barátomat-csoporttársamat, a csepeli prolifiút, Nimsz Bélát, akit két kezében egy-egy veknivel hátulról lőttek le, amint élelmet vitt a leánykollégistáknak – évfolyamtársunk karjai közé bukkott, a leány ezt követően évtizedekre külföldre menekült. Olyan évek következtek, amikor utolsó szigorlatomra Szabad tanár úrhoz úgy léptem be, hogy éppen akkor hallottam meg az 1958. június 18. tragikus hírt, vizsgázó társaim döbbent arccal fogadtak.

A pásztor a vesztett nyáj szétfutott. „Karcсібól nem lett költő. Tanár lett. Belőled nem lett drámaíró. Tudós lettél. És – végeredményben – egyikünkől sem lett az, akik (akár a hebbeli recipe szerint) 'lehattunk volna' Nekünk nem kedvezett annyira az idő, hogy – mint annak idején magam is ábrándoztam róla – vállunkat egymásnak vetve együtt maradhattunk volna” – idézem Szakács Sanyit egyik leveléből.

Ha csak erről kellene beszélnem, végképp nem vállalhatnám az emlékezést, mert október 10-én nagyanyám meglátogatására utaztam Marosvásárhelyre, ott ért a forradalom híre, a haza Pestre vezető utat pedig elzárták a harci cselekmények. Mégis elvállalhattam a mostani feladatot, mert I. Tóth Zoltán személye az én számomra, és azt hiszem mindnyájunk számára, akik ismerhettük a történelmi eseményektől függetlenül is – *az ember és a tanár példázatát* jelenti. Elindult tárgyalni, mert a reá bízottakért kellett mennie, elindult, mint bármelyikünk az emberi létezése felelősségét komolyan véve naponta elindul, és teszi azt, amit tennie kell. Mikor és hol záródik földi útja, Istenére bízta. Így indult I. Tóth Zoltán is október 25-én, 1956-ban – az öröklébe és a történelembe.

Kikért érzett felelősséget? Maga köré gyűjtötte az egyetemi ifjakat, mert történészként érzekelte a földregzés előrejelzéseit. Beszélgetni, eszmélkedni akart, közösen a reá bízottakkal. Halála óta sokat beszéltek – mégsem eleget persze – a Kolhozról, az akkor tönkretett, elpusztított Várnegyedben az Országos Levéltár, röviden az OL melletti „vendéglőkben” – nevezem inkább csehóknak? – össze-

összeverődött diákokról, akik eszmélkedni akartak néhány tanáruk, és ünnepi alkalommal dékánjuk, részvételével. Ebben az együttesben én magam március 15-én vettem először részt, Szakács Sanyi barátom hangos gondolkodását hallgatva. És valami nagy-nagy biztonságot érezve I. Tóth Zoltán személyes megszólalása jelenlétében. Mint amikor vizsgázni mentem hozzá. Ki nem fél egy vizsgától? De belépve, asztala felett megláttam Bartók Béla arcképét. Tudtam, hogy hazaérkeztem. Akkoriban ismerkedtem a Bartók-zene üzenetével, nem a mai klasszikus formáltságú előadásokban, hanem a tépett, szaggatott, a menekülő embert archetipikusan felidéző világával. Számomra 1956 ma is Bartók Béla szenvedélyes kétségbeesését jelenti. És akkor megszólalt kedves, megnyugtató szavával a már ifjan is ősz hajú professzor. Nyugodt szavára volt akkor szükségem.

Egy olyan kar vezetője lehetett, ahol – ha kerestük – megtaláltuk, ha kellett (a kötelező órákon túl) azokat az órákat, amelyeken világszínvonalú előadások és szemináriumok hallgatói lehettünk. Szakmai és erkölcsi értelemben. I. Tóth Zoltán a közép-európai együttélés lehetőségeit mutatta be. De hadd emlékezzem a magam szakterületére, ahol egy Moravcsik- vagy egy Borzsák-órán a szövegértelmezés olyan hermeneutikai finomságaira figyelhettem fel, amelyek a kimondott és a leírt szó viszonyrendszerét mutatták be: ókori szövegeket hallottunk, de a huszadik század akusztikájának váltunk befogadóivá. Megértettük, hogy a kimondott szó a kimondás pillanatában már az ellenkezőjét jelenti; sőt néha még az ellenkezője sem képviseli az igazságot. Mondjam ki egyszerűen: Szabó Lőrinc- vagy József Attila-értelmezésem a Tacitust olvasó szemináriumokon érett meg. A jelenbeli feszültségek ezeken az órákon oldódtak. Ennek légkörét, az ebben az egyetemben való keresés lehetőségét pedig I. Tóth Zoltán biztosította, sőt biztatta. Számomra, és gondolom diáktársaim számára is.

Felnőttkori éveimben „vacsoravendégként”, asszonyi társaságban ellátogattam az Országház utca 17. számú műemléképületben egy ideig reprezentatív étteremmé átalakított helyre emlékezni. Néhányan utóbb emléktáblát is szeretünk volna állíttatni ifjúságunk emlékhelyén. De hát a Vár múltja: hol romkert, hol kormányzati negyed, máskor ismét elhanyagolt – sőt kitagadott városrész. Ebben a változatos sorsban osztozott-osztozik a Régi Országház étterem, amely jelenleg évek óta lelakatoltan, gazdátlanul vár feltámadására. És vár arra, hogy valahai fiatal emberek őszülő fejjel elzarándokolhassanak oda is emléktáblát avatni. Mert egy korábbi mélypontján, csehó korában, amikor a Rákosi-korszak nyomorúságából széttekintve eszmélkedni kezdett a magyar ifjúság, 1956-ban itt volt a bölcsészifjak találkozóhelye, vitatkozó-eszmélkedő összejöveteleik otthona. A mélypont ünnepe. Emlékeinkben az 1848-as márciusi ifjak Pilvaxának újjászületése. Mi Kolhoznak neveztük, ekként szöttek utóbb legendákat – sokáig ellenében – a történészek. Ma már dicsőséges legenda övezi emlékezetét. Csak valóságos formájában marad az egyre ritkuló emlékezők előtt zárva, hozzáférhetetlenül. Szégyenkezve, mint kiveret kutyák

oldalunk tovább. Mert szégyelljük mai koszlott formáját. Más táján a világnak a mindenkori ifjúság példájává felszentelt emlékező csarnok lenne már belőle. Mintha minket, valahai reményeinket, vágyainkat zárna el ettől a világtól a rozsdás lakat. Ha a Várért felelős emberek tehetetlenül gondolnak a Hely múltjának egyik legfényesebb értékére, ha tehetem elbeszéléssel elevenítem fel a történeteket, ifjúságunk példává nemesedő eseményeit.

Hiszen ott terveződött ősszel a folyóiratunk, a *Tiszta Szívvel*. Ma már hozzáférhetetlen az egyetlen megjelent száma. Domonkos Pál Péter barátunk aláírta a szerzőkkel a maga példányát, ez megmaradt. Örülök, hogy reprint példányát a *Naput* folyóirat idei 3. száma különnyomatban közzé is tette. Az eredetit, Máté Imre ajándékát, a Nemzeti Múzeum az új szerzeményei között, előkelő helyen, a napokban ki is állította. Persze mi nem egyetlennek terveztük, hanem egy majdan nagy jövőjű folyóirat első számaként hoztuk össze bele az írásokat. Ujraközelve látom ifjonti gyarlóságait is, de ma is érzem a belőle sugárzó vágyakozást. Nem forradalomra készültünk, csak ismét egyetemi polgárként akartunk élni, hozzászólni a világ, a kultúra, a tudomány dolgaihoz. Ezért is alakítottuk „Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara irodalmi és tudományos diákköreinek folyóiratát”-t. „Szerkeszti az ideiglenes szerkesztőbizottság. Tagjai: Máté Imre főszerkesztő, Román Károly felelős szerkesztő, ifj. Domokos Pál Péter, Kabdebó Loránd, Szakács Sándor, Veres Károly.” A folyóirat *Prolóógusát* Szakács Sándor írta; Román Károly, Máté Imre és Szakács Sándor versei, Tóth István és Balogh Lajos, Varga D. László versfordításai, [utóbb: Szopori] Nagy Lajos elbeszélése, Román Károly, ifj. Domokos Pál Péter, Máté Imre, Harsay György cikkei, valamint [utóbb: E.] Fehér Pál (*Kálidasza*), Kabdebó Lóránt (*A népi klasszicizmus reneszánsza*), Dobszay László (*Gondolatok a Liszt-verseny után*) és Alföldi Géza („*Strukturakutatás*” a *régészetben*) tanulmányai és Köhegyi Mihály adatközlése (*Ismeretlen Móra-levél*) szerepeltek a lapban.

És ott a Várban, a Régi Országház csehó-étterem kertjében tervezgettük – ha már március 15-ét a magunk módján ünnepeltük – október 6-nak megint csak újszerű értelmezését. Megbeszéltük: feltérképezzük a Kerepesi temetőt, és végigjárjuk az 1848–1849-es szabadságharc résztvevőinek síremlékeit. És elzarándokolunk a Batthyány örökmécseshez, majd Petőfi szobrához. Mint ez utóbb el is következett. Bárha közben összekúsálódott mindez a Rajk-temetés eseményeivel is. Ezután helyeződött át a Vár-béli Pilvaxból a Kolhoz baráti kör cselekvési színtere az egyetem piarista épületébe, és a mi kis csermelyünk ezután futott be a szent nagy óceánba.

Talán egyszer ismét megnyílik az étterem is, még élő valahai ifjak össze is jöhetnek ott ismét. Talán emléktáblát is avathatnánk. Halottaink, és mártír dékánunk, I. Tóth Zoltán Kossuth-díjas professzor emlékére. Akik ma már kimondhatom – ezt a Vár-béli kocsmát a Pilvax rangjára felemelték.

Addig mindenkiben „külön-külön” is él és alakul a félszázados emlék. Kristályosodási pontjában I. Tóth Zoltán néhai dékánunk alakjával. Zárjam a magam továbbszövődő emlékezetével. Lassan másfél évtizede kértek fel, fölnevelő városom, Miskolc egyetemének bölcsészkarát alakítanám, kelteném életre. Akkoriban helyezték el emléktábláját régebbi helyén. Elhatározásomban valaha volt dékánom felidéződő képe is biztatólag jelent meg. Szép-szép az emléktábla is, de élő emléket állítani: a jövő számára igazi haszonnal ez járhat. Kimondva és kimondatlanul az ő tekintetét éreztem mindig magamon munkám során. Ő jelentette a mértéket, a kontrollt. Amikor én is naponta elindultam a sohasem tudható merre vezető úton. És este, számotvetve, az ő szemüveges tekintetébe nézve kérdeztem, nem csalódott-e nagyot valahai vizsgázójában, Kolhoz-beli hallgatójában. És ha összetalálkozunk, társak a Kolhoz idejéből, az ő nevével vizsgáztatjuk egymást. Mennyire tudtunk méltók maradni az ő emlékezetéhez?

1956 KARÁCSONYA

DOBOS MARIANNE

Szerencsés alkalomnak kínálkozik, hogy éppen egy történész és antropológusok szervezte konferencián beszélhetek az 1956-os forradalom és szabadságharc emlékeit felelevenítő könyvemről. Legelső sorban éppen az emlékek koszorúját összegyűjtő könyv műfaját szeretném meghatározni. Nem véletlenül utaltam előadásom címében Jókai „forradalmi és csataképek” címmel Sajó álnéven készített írásaira-riportjaira. Arra a műfaji remeklésre, amely a történelmet antropológiai jelenségek számbavételével igyekezett a kortársaknak adományozni és a jövőnek ajándékozni. A legfantáziátlanabb szövegszerkesztő, aki a kompozícióiban magasodott a „nagy mesemondóvá” Mert a történeteiben, az események leírásában sohasem fantáziájára hagyatkozva, hanem a pontosan dokumentálható tényekhez, hírekhez, elbeszélésekhez ragaszkodva mutatta be századának legkiemelkedőbb pillanatait. Szerencséje volt, mert Magyarországon volt egy olyan antropológiai és erkölcsi magaspont, amelyet utóbb az 1848-as forradalom és szabadságharcnak nevezhetünk. Egy életmű terebélyesedett ki ezekből az álnéven felidézett eseményelbeszélésekből. Nem a nagy történelmi személyiségeket mutatta be, nem a sorsdöntő fordulatokat elevenítette fel, hanem epizódokat, ismeretlen mindennapi embereket és eseményeket írt meg. Nem történészként alakított az utókor számára antropológiailag értékelhető történelmet. A mindennapok emberének eseményeit vette számba, és ezáltal alkotott példázatokat. Egyszerre valódi részlet-eseményeket és belőlük levonható erkölcsi mértéket. Képeket: amelyekben egyszerre életre keltek a mindennapok és amelyekből az olvasók és az utódok a maguk erkölcsi mértékét kiolvashatták. Erre törekedtem magam is. 1956 forradalmi és csataképeiben a forradalom és szabadságharc képeskönyvét és erkölcsstanát életrekelteni. Antropológiai érvénytel.

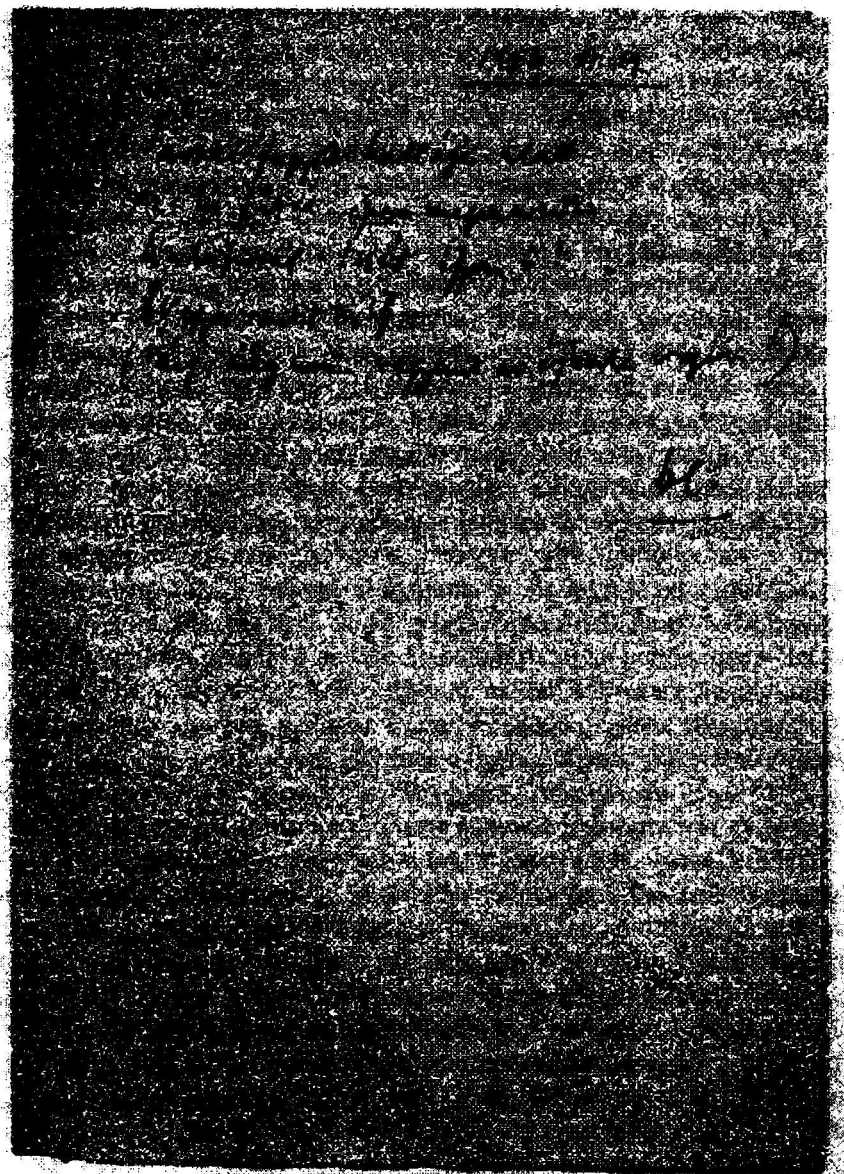
Azért idéztem fel itt az egyik nemrégiben tartott előadásom bevezetőjét, mert azt hiszem, ezekkel a gondolatokkal világíthatom meg leginkább azt amit „unokáinknak”, a ránk következő nemzedékeknek szeretnék továbbadni, elmondani a XX. század történéseiből. Az a könyvem, amelyről beszéltem, és amelynek beszélgetései képezik mostani mondandómat is, a „Bölcsészek 1956-ról” alcímet viseli, s az *Akkor is karácsony volt* trilógiám középső darabja. Az első kötet 1944-ről, a záró pedig, „Ádventre várva, 1989” a rendszerváltás időszakáról szól.

Jogosan vetődik fel a kérdés: miért emeltem a karácsonyt a kötetek, illetve mostani előadásom főcímébe? Sokkal gyorsabban, gondolkodás nélkül válaszoltam mindaddig erre a kérdésre, amíg nem olvastam Joseph Ratzinger bíboros karácsonnyal kapcsolatos munkáit. A legszebben a karácsony templomáról szólva.

A római Santa Maria Maggiore bazilika üzenete c. munkájában, nem formulákban és fogalmakban adja meg a választ, hanem a bazilikának két képéről beszélve arra kér, hogy a karácsonyról „velük mondassák el maguknak azt, amit én csak hiányosan tudok szavakba foglalni” Majd így folytatja: „Itt van lefelől is valami, ami nagyon figyelemre méltó. Ez a templom a karácsony temploma. Mint építmény az angyal felhívását akarja nekünk továbbítani, mely először a pásztoroknak szólt: 'Ne féljete! Nagy örömet hirdetek nektek és az egész népnek: Ma született az Üdvözítő, Dávid városában. Ő a Messiás, az Úr.'(Lk. 2.10) E templom varázsa azt sugallja, hogy a mi válaszuk is azonos legyen a pásztorokéval: 'Menjünk át Betlehembe! Hadd lássuk a történeteket, amiket az Úr hírül adott nekünk.'”(Lk. 2.15) (...) A templomhajó mindkét hosszanti oldalfalán látható mozaikok úgyszólván az egész történelmet az emberiségnek a Megváltó felé való meneteléseként ábrázolják. Középen a diadalív felett, a folyosók végső célpontjánál, ahol Krisztus születését kellene ábrázolni, ott ehelyett csak egy üres trónt, és rajta egy koronát, egy uralkodói palástot és keresztet találunk. A lábzsámolyon párnaként a történelem batyuja hever, hét vörös fonállal összekötve. Az üres trón, a kereszt és annak lábánál a történelem – ez hát a karácsonyt ábrázoló képe ennek a templomnak, amely Róma Betlehemje akart és akar lenni. Vajon miért? Ha e kép mondanivalóját meg akarjuk érteni, akkor először is tartsuk szem előtt, hogy a diadalív a kripta fölött áll, mely eredetileg annak a betlehemi barlangnak az utánezataként épült, melyben Krisztus világra jött. Itt tisztelték azt az ereklyét, melyet a hagyomány a betlehemi jászolnak tart. Itt a történelem nagy körmenete a mozaikok pazar pompájával leszállni kényszerül a barlangba, az istállóba, a képek lehullanak a valóságba. A trón üres, mert az Úr leszállt az istállóba. A központi mozaik, amely felé az összes többi tart, olyasmi csak, mint egy kéz, amelyet felénk nyújt valaki, hogy megmutassa a helyet, ahol a képekről le kell ugranunk a valóságba. E nagy terem ritmusa hirtelen megváltozik, amikor a mozaikokon megjelenített antik művészet legmagasabb csúcsáról közvetlenül a barlangistálló mélységébe taszít bennünket.”

Itt született meg „az Isten maradandó együttléte a földdel, az emberrel”, velünk, akik „a föld” vagyunk, megmutatva „a hatalomnélküliség hatalmát”; a legnagyobb szeretetet, azt, amely „életét adja barátaiért” Jézus Krisztus hagyja, hogy jajszó nélkül megöljék a történelem útvesztőiben tévelygő ember, emberiség megváltójaként. Feltámadásával a szomorúság öröme fordul, nem az vall szégyent, akit megvertek, leköpködtek, kigúnyoltak, hanem az aki köpködött, vert, gúnyolt. Általa lett a félelem helye a remény helyévé. A rossz csak látszólagosan mindenható, a világ riasztó hidegségében a borzalom minden állomásában, a fájdalmai közepette is, az ember a reményt őrzi meg a szívében. Azt a reményt, amely a barlangistállóból árad, és azoknak a reménye, akik mernek kicsinyek és „hatalomnélküliek” maradni, akár súlyos terheket viselve is a történelem batyujából.

Ezután egy – ma még Szabó Lőrinc *Összes Verseiből* hiányzó – verset idézek, amelyet 1956. novemberében vetett papírra:

Most pedig fölteszek egy kérdést, ahogyan azt könyvemben tettem Szopori Nagy Lajosnak, mert az ötvenedik évforduló alkalmából is ez maradt, mint a legmeghatározóbb.

DM: Hogy látod: mennyire van a helyén ma az ország tudatában a forradalom és szabadságharc?

SzNL: Természetesen nincs a helyén. Nem volt „hiábavaló” a 33 éven át tartó agresszív megfélemlítés és lejáratási kampány a „fehér könyvektől” egészen a 30. évforduló konferenciájáig és kiadványaiig: a szenny a hó alatt várakozó maghoz is leszivárgott. És amikor eljöhett volna – hogy a képnél maradjak – a csirázás ideje, egy-két reménykeltő pillanat után ömleni kezdett tanúkat és történészeket félresodorva (és befolyásolva) – a politikai hablaty. A politika persze mindig is megpróbálta a múltat kisajátítani, a gátlástalanság mértéke azonban már a XX. század „uralkodó eszméinek” (nácizmus, kommunizmus) a terméke. Ennek egyik legelképesztőbb megnyilvánulása, hogy 56 értelmezésében, megítélésében – analogikusan szólva – Jellasics, Metternich, Haynau vagy éppen a Bach-huszárok szempontjai egyenlő súllyal esnek latba a „fölkelt nemzet” szempontjaival, s nem derülhet ki – Illyéssel szólva –, „mikortól gyilkos a gyilkos” A másik pedig, hogy a könnyedén bedobott közhely – „mindenkinek megvan (megvolt) a maga ’56-ja” – értelmének kiterjesztésével a megvalósult nemzeti egység tényét próbálják meg kilúgozni a tudatunkból. Mi emberek, természetesen, mindannyian „egyedüli példányok” vagyunk, s így a közös, azonos élményeket is más-más hangsúlyokkal, hangulat-árnyalatokkal, ténykiemelésekkel éljük át és örizzük meg. Nyilván ezzel fogunk találkozni ebben az interjúkötetben is – én a magam napfényes élményeiről beszéltem, akinek viszont a Parlament előtt a hozzátartozóját lötték le, valószínű, hogy *borúsnak* élte meg a napokat. Hiszem azonban, hogy a szándék és az emlék alapvető közössége kirajzolódik majd e „sokféleségből”

DM: Vajon dédelgetett álmaid valósultak meg? (kérdézem szintén Szopori Nagy Lajost, és választát elfogadhatjuk mint általánosnak is vehetőt).

SzNL: Igen is, meg nem is. Mert „álmodtam” természetesen a rákosista diktatúra megszűnéséről, egy félelemnélkülőbb, kevésbé hazug világról, de hogy ez forradalommal valósulhatna meg, az valójában csak 23-án, a Bem-szobornál tapasztalt elszánt és felemelő hangulat hatására kezdett érlelődni bennem. Az pedig, hogy olyan egységes akarattal lép föl az egész nemzet, mint ahogy az történt, a legszebb álmaimban sem jelent meg. Hadd említsem meg zárójelben egy objektív külső szemlélő minősítését erről az egységről. Simopekka Nortamo finn újságíró, aki 1956. november 3-tól több napot töltött Magyarországon, így fogalmazott 1994 októberében a Magyar Nagykövetség által a Helsinki Egyetemen rendezett kiállításhoz kapcsolódó emlékülésen: „1956 a magyarok téli háborúja [az 1939-40-es finn-szovjet háború, ami a nemzeti egység mintapéldája!] volt.”

De térjünk vissza az álmokhoz! Természetesen 56 tavaszától benne voltam

a reformtörekvéseket célzó, főként egyetemi mozgalmakban: részt vettem egy Kolhoz-összejövetelel, eljártam a Petőfi-körbe, ott voltam a DISZ megújításával próbálkozó egyetemi megbeszéléseken, a *Tiszta szívvel* c. folyóirat születésénél – ezeket azonban lépésről-lépésre haladó faltágításnak fogtam föl. És, talán mivel egyre több probléma kimondhatóvá vált, naivul úgy véltem, hogy marxistául szólva – az uralkodó osztály hajlítható lesz az engedményekre. Az is igaz persze, hogy némely figyelmeztető jeleket magam is érzékelttem az ellenkezőjére meg arra, hogy „forr a világ” Elevenen él bennem az emlék, hogy ’56 júliusában a Kecskemét melletti Kadafalván, ahol egy hónapos katonai szolgálatunkat töltöttük, egyik délután az ezredparancsnok alezredes elvtárs politikai eligazítást tartott a hodálynyi teremben, és „egyes körök” hazai tevékenységét bírálva vörös fejjel ordította: „Én itt most garantálom maguknak, hogy Magyarországon nem lesz Poznan!” De mire a gyanú megerősödhetett volna az emberben, hogy ezek szerint mégiscsak lehet, megjött a hír a július 18-21-i KB-ülésről és Rákosi leváltásáról, ami viszont azt sugallta, hogy lám, a békés szívósság is hozhat eredményt. Masíroztunk éppen hazafelé a gyakorlatról, és a szakaszban tölem nem messze menetelő Márton László (a „párizsi”) hirtelen – s teljesen szabálytalanul, mert nem ő volt a nótakezdő – előénekelte a *Hunyadi László* kórusának első sorát: „Meghalt a cselszövő... három, négy”, és a szakasz derűs arccal, harsányan fújta-dúdolta vele. Menetelni lehetett rá, így a szakaszparancsnok Molnár hadnagynak sem volt problémája vele.

Az egyetem falai közötti hangulatot pedig hadd jellemezzem Borzsák István professzor szavaival, aki Tacitus szemináriumaival lelkesített, mert: „A történetírás legfőbb feladata az, hogy a virtus tettei ne hallgattassanak el, és hogy a hitványságnak félnie kelljen az utókor megbélyegzésétől” (ut pravis dictis factisque ex posteritate et infamia metus sit). És, hogy miért éppen Tacitus? A kérdésre szintén Borzsák Istvánnal válaszolhatom: „Miért összpontosította figyelmét a németalföldi filológia a XVI-XVII. században éppen Tacitusra? A tudósai támogatásával is a spanyol iga ellen küzdő nép erőt merített azokból a részekből, ahol Tacitus a batáviai szabadságmozgalom sikereiről, a rómaiak ellen felkelő vezér „nem barbár” tehetségéről ír. Vagy: Miért olvasták a Garamvölgyi Ádámok – a Bach-huszárok packázásai elől méhesükbe vonulva Tacitust? Ez évek „rothadását” Madách is „keserűen érezé”, és a felirat kérdését taglaló dolgozatában Tacitusszal sóhajt fel: „Magnum profecto dedimus patientiae documentum.” Ugyanígy az Agricola-életrajzból veszi kifejezéseit, amikor kijelenti, hogy a nép szavát, a szabadságot és az emberi nem lelkiismeretét nem lehet erőszakos kormányintézkedésekkel elnémítani, de úgy látszik „ez urakra nézve haszontalan írt két ezredév előtt Tacitus” Más alkalommal tudatosan választ igenis célzatos tacitusi jeligét: „Memoriam quoque ipsam cum voce perdidissemus, si tam in nostra potestate esset oblivisci, quam tacere.” Újabb tacitusi idézet után Madách konklúziója az, hogy tizenkét (!) évi sanyargatás után

senki sem kényszeríthet bennünket arra, amire Izrael népét akarták rávenni a babiloni fogságban, „hogy Isten ujjával írt törvényeinktől elpártolva egy Baalhoz szegődjünk” stb. Különösebb ügyeskedés nélkül sorakoztathatnánk előadásunkból olyan további passzusokat, amelyeket a történelem súlya alatt görnyedezők, az elnyomottak, a mindenkori szabadságra vágyók nekik szóló üzenetnek, erkölcsi igazuk tudatosításának, a zsarnoki önkény elmarasztalásának érezték. Hát még, ha a szorgos fülelők azt hallhatták volna, hogyan mosolyogja meg (irridet) a „hazudni büszke” római azoknak az ostobaságát (socordiam), akik úgy hiszik, pillanatnyi hatalmukkal kiolthatják az utókor emlékét is (Ann. IV 35): „Epp ellenkezőleg: a büntetéssel sújtott tehetségnek nő a tekintélye, s az illető kegyetlenkedők nem értek el mást, mint szégyent maguknak, amazoknak pedig dicsőséget.”

*

Folytatásként most pedig Szabó Endrét, az akkori bölcsészhallgatót idézem, mert az ő emlékezése összekapcsolódik azzal is, amit ma szinte minden nap láthat a tv-néző, a zászlót lengető fiatal lány alakjával.

SzE: Az 1956-os októberi forradalom életem meghatározó élménye volt és lesz, amíg csak élek. Amikor a forradalmi események lezajlása után, november elsején édesapámmal együtt egy teherautóval hazautaztam Ikervárra, már a következő napokban nekiálltam, és még frissiben megírtam az átélt események történetét. Azonban visszautazásomkor, 1957. februárjában édesanyám elégettette velem az egészséget, nehogy baj legyen belőle. Tulajdonképpen ezért is emlékszem olyan jól az egyes jelenetekre. Meg azért is, mert Sárváron, a gimnáziumban minden október 23-án elmeséltem mindezt a diákoknak. Még helyszínrájzokat is készítettem a táblára. Egyszer be is hívtak a pártbizottságra, hogy miféle ellenséges propagandát fejtek ki az '56-os „ellenforradalommal” kapcsolatban. Alig tudtam kimagyarázni magamat, hogy mint történelemtanár elemzem az eseményeket, amelyeknek szemtanúja voltam. Megígértem, hogy többet nem teszem, de azért persze a következő években is mindig elmondtam a történetet. Érdekes, hogy az első időkben, főleg a hatvanas-hetvenes években az akkori diákok élénkebb figyelemmel hallgatták, mint a mostaniak, a kilencvenes évektől. Nekik ez már történelem. Talán olyan, mintha valaki a XIX. század nyolcvanas éveiben az 1848-as forradalomról beszélt volna. Nekem ugyanis ezt jelentette 1956. Most mégis úgy mondom el, ahogy akkor láttam, nem próbálom az azóta szerzett ismereteim alapján „átdolgozni” a történetet.

DM: Mikor éreztétek, hogy „készül” valami?

SzE: Már hónapokkal előtte éreztünk valami különösét a „levegőben” Konkrétan aztán egy esemény jelzett előre mindent. 1956. október 21-én, vasárnap

Csepelen éleslövészetben voltunk. Pedig előtte éjjel nem sokat aludtunk, mert Szabó Pista barátunk és évfolyamtársunk József Attila-díját ünnepeltük (*A lázadó* című novelláskötetért kapta a díjat). A lövészet után, melyen karabélyokkal löttünk, még csoportkép is készült. Nos, ott hallottuk, hogy kedden tüntetés lesz, erről a híres Petőfi-körben határozta. Ezt Egressy Pista évfolyamtársunk (a későbbi rádió- és tv-bemondó) mondta el ebéd közben, amikor 48-as dalokat énekeltünk a csepeli kocsmában. Azt lehetne mondani, hogy forradalmi hangulat volt; hirtelen mindenki a keddi, október 23-i lehetséges eseményekről beszélt. Másnap azért folyt az egyetemi élet, mint rendesen, bejártunk az előadásokra. Kedden, 23-án ping-pong felszereléssel a hátamon (mert délután valakivel meccset játszottunk volna) moziba készültünk, s el is mentünk néhányan, mert a *Holnap már késő* című, diákokról szóló olasz filmet játszották a Honvéd moziban, a Rákóczi úton. Ezt néztük meg (arra nem is gondolva, mennyire aktuális a mi helyzetünkre ez a filmcím). A menzai ebédkor tudtuk meg, hogy délután meglesz az a tüntetés, amelyről vasárnap beszéltünk a csepeli kocsmában. Az egyetem előtt kis piros-fehér zászlócskákat osztogattak, a tüntetés ugyanis a lengyel események hatására, velük rokonszenvezve indult. Ping-pong felszereléssel a sporttáskámban mentünk ki az egyetem előtti Petőfi-szoborhoz, ahol egy fiatal színész, Sinkovits Imre szavalta el a *Nemzeti dalt*, majd énekeltünk is. Utána azonnal elindultunk az egyetem táblájával, rendezett sorokban a Bajcsy-Zsilinszky út irányába, a Szent István körút felé. Jól emlékszem a képre, amelyet azóta is oly sokszor láttam a televízióban: ezen a Váci utcai saroképület emeletén egy fiatal lány nemzeti lobogót lenget az ablakban. Akkor a szabadság boldogságát éreztem. A Filmmúzeumnál kiabálták valakik, hogy a tüntetést, amelyen vagyunk, mégis engedélyezték (eddig úgy tudtuk, hogy Piros László belügyminiszter betiltotta). Körülbelül ezen a tájon készült az a filmfelvétel, amelyen az *Eötvös Loránd Tudományegyetem* tábla alatt Szabó Dénes (később az egyetemről eltávolított nyelvészprofesszor) közelében magamat és barátaimat is megtaláltam; jómagam világos ballonkabátban vagyok.

*

Ezek a fiatalok a történelem részesének és egyben tanújának érezték magukat ekközben, amint ez a következő pillanatképekben is látható:

SzNL.: Legyen az első a 23-ai felvonulás egy apró kezdeti mozzanata. A Bajcsy-Zsilinszky úton haladt a tömeg az akkor Rudas László utcai torkolatnál, ahol egy közlekedésirányító „gomba” állt, benne most is egy rendőr. A sorból váratlanul kivágódott évfolyam-, sőt csoporttársam, November Andris, és egy kokárdát nyújtott föl neki, barátkozó mosollyal. Az eset nemcsak azért említésre méltó, mert a rendőr, visszaintve neki, elfogadta, hanem azért is, mert olyasmit fogadott el, ami az 50-es évek elejétől – hogy finoman fogalmazzak – nem volt

preferált ruhadísz. Másodjára jöjjön két emlék 25-én délutánról. Néhány órával a délelőtti Országház téri vérengzés után újra vonulunk egy folyamatosan duzzadó tömegben az amerikai követség elé, ahol állítólag ENSZ-küldöttek szólnak majd a néphez. Kanyarodunk éppen a Kossuth utcából a Petőfi Sándor utcába, amikor meglátjuk a járdán az épp a sarokhoz érkező Darvas Ivánt és Gábor Miklóst (úgy emlékszem, egy vagy két színésznő is volt velük). Az „Aki magyar, velünk tart” egy rövid szünetében valaki elkiáltja magát: „Színészek is jöhetnek!”, mire a tömeg ütemesen átveszi és zúgja az új jelszót, mintegy biztatást kapva a „kedvencek” jelenlététől. Aztán valamivel később, már a Szabadság tér táján szovjet tankok sora tűnik föl a Margit-híd felől. A tömeg egyetlen (és utolsó) védelmi fegyveréhez nyúl: előbb a *Himnusz*t, majd a *Szózatot* énekeljük moccanás nélkül. (Tudjuk az utóbbit is, noha 6-7 éve nem hallhattuk.) A tankok elhaladnak, ENSZ-küldöttek helyett azonban egy követségi hivatalnok higgaszt le bennünket az erkélyről: nem kaptak utasítást a kormányuktól, addig pedig nem tudnak segíteni. És tovább vonulunk, át a téren a Parlament előtt – most nem lőnek. S hadd térjek vissza még a 30-ai sorbanállási élményem folytatására. A várakozás közben egyszerre csak megjelent egy régi közlegényi egyenruhába öltözött katona, és egy nő hangosan „elsóhajtotta” magát a sorban: „A mi katonánk!” A három hónappal ezelőtti gimnasztyorkás kadafalvai önmagunkra gondolva érteni véltem az odaforduló tekintetek örömet. Utolsónak pedig egy hazai, kisalföldi emlék. November elseje, Lövön a Nemzeti Tanács elnökénél vagyok a magammal hozott tájékoztató anyagokkal. Beszélgetés közben a szomszéd szobából átszűrődik a rádió déli harangszava. Az elnök keresztet vet, elkönnyesedik a szeme, s azt mondja: „Hát ezt is megértük! Emlékezzünk hősi halottainkra.” (Az első mondat a déli harangszó visszahozására vonatkozott!) Elnézést, ha túlságosan belemelegedtem volna a mesélésbe, de azt hiszem, a történetek valami lényegeset is megvilágítottak a forradalom okaiból. Hogy tudniillik sok egyéb mellett a hagyományainkból, szokásrendszerünkől, jelképeinkből identitásunkból is ki akart forgatni bennünket a bolsevista-rákosista hatalom.

*

És hogyan látta ezt az író Németh László? A Németh László. Életrajzi kronológia 1949-1975 című könyvében veje, Lakatos István így foglalja össze a forradalmi események időrendjét:

Október 31. Németh László – az események hatására – kalandos úton Sajkodon át hazaérkezik Budapestre a Szilágyi Erzsébet fasori lakásba. Később arról írt, hogy a sziglieti tartózkodásból Budapestre való utazását két félelem irányította. „Az egyik, hogy a magyarság bevérzi a kezét... A másik félelem, hogy a fürdővízzel kiöntik a gyereket: a romlott szocializmussal magát a szocializmust... A két félelem, mely publicistává tett (a négy nap alatt írt hét cikkből három jelent

meg), főlöszleges volt. Az oroszok visszajövetelével a kétes kimenetelű küzdelem – kapitalizmus vagy szocializmus – elmaradt.”

November 2. Az *Irodalmi Újságban* jelenik meg Németh Lászlónak „Emelkedő nemzet” című írása. Benne az alábbiak: „Az elmúlt hét azért volt óriási élmény a számomra, mert ez a néhány nap mutatta meg, nemcsak nekem, de az egész világnak, hogy a magyar nép erkölcsileg mekkorát emelkedett... Közvetlen veszély, hogy a nemzet szent felindulásában az indulat sugalmazására hallgatva olyasmit talál elkövetni, amit később nem lehet jóvátenni... Kinek kell ezt megakadályozni, ha nem nekünk, akik látjuk, mit lehet itt elveszíteni.”

Ugyanezen a napon az *Új Magyarországnak* „Pártok és egység” címmel Németh László vezércikke lát napvilágot. Ebben olvasható: „Végzetes tévedés lenne, ha a feltámasztott pártokkal, nem kívánt kísértetjárásként az akkori pártélet szelleme is visszatérne... Fontosnak tartanám, hogy lehetőleg minden párt közös nyilatkozatot adjon ki, amelyben a szocializmus néhány nagy elve mellett hitet tennének.”

November 3. Az *Igazságban* Németh László „Nemzet és író” című írása olvasható. Benne a következők: „A történelemben igen ritka dolog esett itt meg, amit eddig csak elszigetelt parasztfölkelésekben láttunk: egy nemzet, amely magától föltámad, s maga keres ott a harc hevében pillanatnyi vezetőket magának... Ebben az új helyzetben valóban nem a nemzetnek kell a Petőfi tűzozzlopaként előtte járó költőt követnie, hanem a költőnek a nemzetet.”

November 4. Amikor a szovjet csapatok újból megjelentek Budapest utcáin, a lövöldözések zajára Németh László elhagyja a Szilágyi Erzsébet fasori lakását, és lányainál, ismerőseinél, tanítványainál húzza meg magát, miután a nap nagy részét a város romos utcáin tölti. Néha íróbarátaival találkozik. November 4 után Németh László irkalapokra írt egy kis cikket, amelyet bujdosása egyik helyén, Mészöly Miklósnál hagyott. – Az írás a Kádár-kormány nyilatkozatát bírálja, és a következő megállapításra jut: „A magyar nép, a történelem után, természetesen nem bízik ezekben az ígéretekben.”

November 16. Magda lánya, férjével, búcsúszó nélkül indul Nyugatra. Némethy László a Csepeli Kohászati Művek főtechnológusa volt, s a munkástanácsban aktív tevékenységet fejtett ki az októberi események alatt; névtelen telefonértesítést kapott esetleges letartóztatásáról.

November 26. Németh László – mielőtt vidékre utazik – Tamási Áronnak néhány kérdésben leszögezi álláspontját. (1.) Az Írószövetségnek és az íróknak legokosabb hallgatni, de bajbajutott társukért álljanak ki, és erősítsék pozíciójukat az új Értelmiségi Tanácsban. (2.) A parlamentarizmust levitézlett képződménynek tartja: a pártjaink 45-48 között, de október 23. után sem töltötték be hivatásukat. Az írók ne dolgozzanak tovább a pártokban, mert a párt csak vagy mint koalíciós párt, vagy mint illegális maradhat fent. (3.) „Ilyen időben, érzésem szerint hallgatásra, az elszenvedés készségére, s a megmaradt erők csendes sündisznóállásba zárására

van szükség. Erre tér át imponáló erejével a munkásság is, mi se handabandázzunk hát, hanem zárkózzunk fel mellette, s érvük be a képzett támogató szerepével.” (4.) A Kádár-kormányt nem támogathatjuk, bár Rákosi visszatérésétől mentette meg az országot. Sajnos mi nem tudjuk, hogy milyen álláspontot kell elfoglalni egy ilyen kormánnyal szemben.

Decemberben Németh László egészségi állapotában romlás következik be, a vérnyomása általában 200 higanymilliméter felett van. Megkísérli ismét a munkát. Az Írószövetség feloszlóban van, irodalmi jövedelme nincs. Feleségét és Csillát arra akarja rávenni, hogy ők távozzanak Nyugatra. Ő „a süllyedő hajót nem hagyja el”

December 20. Németh László levelet ír Magda lányának Kanadába, ahol végül is a Németh család letelepedett, s Magda gyermeket vár. Kellemes ünnepeket kíván nekik, majd így ír: „Az enyém elég rossz lesz; nem mert veszélyben vagyok, hanem mert reménytelen.”

December 24. A karácsonyfa alatt a Szilágyi Erzsébet fasori lakásban összegyűlik a Németh család, csak Magda bizakodó levelének a felolvasása vigasztaló kissé, és az ajándékok csak a kis Lacit töltik el zavartalan boldogsággal. Csilla marad szüleivel a fasori lakásban, mert már Ágnes is férjével a nemrég szerzett zuglói lakásba távozik.

December 29. Németh László állapota szükségessé teszi, hogy elfogadja a balatonfüredi Állami Kórház igazgatójának a hívását, és befeküdjön a kórházba, ahol az első vérnyomásmérés 230/120 higanymillimétert mutat, de egy hét múlva 270/180-at.

Mindez arról beszél, hogy Németh László számára az 1956-os karácsony családjá szétszakadását jelentette. Egyik veje feje felett már ott a letartóztatás Damoklesz-kardja, másik veje a biztos börtön elől állapotos feleségével éppen a Szentestén érkezik viharos repülőútjuk végeztével Kanada földjére. A szétszakítottság ellenében mégis munkál a remény, a *Magyar műhely* tervezése. E cím egyszerre utalhat egy meghatározó jelentőségű tanulmányra, az esszéista tervezett, háború utáni első tanulmánykötetére, valamint magyarázza a magyar és a világirodalom összehangolásának esztétikai és etikai programját.

*

A reménytelenségben azonban mégis munkálkodott benne a remény, ahogy ezt lánya, Németh Ágnes foglalja össze karácsonyi emlékezésében.

NÁ: Mindenki abban a hitben élt, hogy az nem lehet, hogy ezt a forradalmat elnyomják, hogy a Nyugat ne segítene meg minket. Hát megtörtént. Én meg Csilla otthon laktunk, Magda és Judit időnként hazarohantak hírekért vagy hírekkel. Bekapcsolódtak az ott folyó életbe és társalgásba is. Így jött haza egy alkalommal Magda, ha jól emlékszem, november 15-én. Tele volt a lakás

emberekkel. Ahogy emlékszem, ott álldogált, időnként mondott egy szót, és mondta édesanyámnak, hogy anyu, én most elbúcsúzom tőled, és anyukám folytatta a beszélgetést, és mondta, hogy jó, Magdikám, menjél, majd holnap találkozunk. Nem tudta szegény, hogy csak hat év múlva fogja látni a lányát. Másnap nem felelt a telefonjuk, apu átszaladt a Karolina útra, a lakásukhoz, és kiderült, hogy egy órával előtte elmentek. Amikor két vagy három nap múlva megjött a sürgönyük, mindannyian sírtunk. Sírtunk az örömtől, hogy szerencsésen megérkeztek, és sírtunk a bánattól, mert úgy gondoltuk, hogy soha az életben nem fogunk többet találkozni velük.

Ahogy erről maga Németh László tudósít, aki így ír a lányának küldött első levelében:

„Múlt pénteken 9-re odamentem hozzátok, mert a telefonotok nem felelt, s félttem, hogy nekivágtatok a sajkodi útnak. Legalább Magdát szerettem volna lebeszélni róla. Nem találtam senkit ott; 11-kor meghallottam, hogy már el is mentetek. Néhány nehéz napunk volt utána. Amikor a sürgönyötök megjött, mindketten sírtunk... délután a boldogságtól sírtunk, hogy átértetek, most a boldogtalanságtól, hogy talán örökre elszakadtunk.”

Ágnes így folytatja a történetet:

N.Á: A mi családunk '44-ben hullott szét először, de akkor egy Békés–Hódmezővásárhely–Budapest háromszögben éltünk, és tudtuk, hogy vannak közlekedési lehetőségek. Amikor Magdáék elmentek, akkor erre nem volt semmi kilátásunk. Különösen édesapámat viselte meg a dolog, ő Magdához mindig nagyon közel állt, ahogy anyu mondta, Magda volt a kedvence. De amellet, hogy nagyon közel állt, úgy gondolom, az is nagyon sokat jelentett, hogy az ötvenes években, mikor Magda már asszonyként egyetemre járt, úgy kereste meg a zsebpénzét, hogy apunak volt a gépelőnöje. A közös munka sokkal közelebb hozta egymáshoz őket.

Nálunk ezek voltak az előzményei '56 karácsonyának: egy elnyomott forradalom, egy cserbenhagyott ország, családok, ahonnan majdnem mindenhol hiányzott valaki. Abban az évben kétszázezer család tanulta meg, hogy hogyan lehet csonkán is örülni a karácsonynak és a szeretet ünnepének. Mi is úgy ünnepeltünk, mint az előző években mindig. A Szilágyi Erzsébet fasorban gyűltünk össze. Ott voltak a szüleim, Csilla húgom, Judit nővérem, az ő férje, akit akkor még nem börtönöztek be. Munkástanács-tag volt, és júniusban már őt is letartóztatták. Ott volt az egyéves Lacika és én a férjemmel. Meggyújtottuk a karácsonyfagyertyákat, elénekeltük a *Mennyből az angyalt*, kívántunk egy boldogabb karácsonyt mindenkinek. Természetesen az öröm forrása a kis Laci volt, aki csodálkozó arccal kocogott az ajándékok között, és a sok játék között nem tudta, hogy melyikhez nyúljon, állandóan a csillagszóró csillagai után kapkodott. Édesanyám elővette Magdiék karácsonyi levelét, és odaadta apunak, hogy olvassa föl. Apu elkezdte olvasni, de nem tudta, elérzékenyedett, odaadta Juditnak, ő

fejezte be az olvasást. Családi szokás volt, minden karácsonyeste a vacsora után édesapám a legújabb dolgaiból felolvasott valamit. Úgy emlékszem, hogy ezen a szomorú karácsonyestén is volt felolvasás, de nem tudok pontosan visszaemlékezni, melyik írását olvashatta fel. Talán a *Magyar műhely* című tanulmánya lehetett, vagy az előszó a *Sámsonhoz*. Ha a helyzetre gondolok, azt hiszem, inkább a *Magyar műhely* lehetett, hiszen ez a tanulmány volt az, amit az őszi események katalizáltak, annak a hatására jött létre. Ez lett volna az ő első háború utáni tanulmánykötetének a címadó írása. Akkor már tudtuk, hogy a kötet nem fog megjelenni, ahogy soha eredeti formájában nem jelent meg, de úgy gondolom, hogy ebben a reményvesztett hangulatban azért mégiscsak meg akarta mutatni, hogyan látja ő a magyar irodalom világirodalmi helyzetét.

*

A költő Szabó Lőrinc ekkori történetét egy versének keletkezéstörténete jellemezheti, ahogyan ezt Kabdebó Lóránt összefoglalja:

KL: *Meglepetések* címmel a költő halála után az özvegye küldött egy verset, másik kettő társaságában a *Borsodi Szemle* „Széphalom” rovata akkori szerkesztőjének kérésére. Meg is jelent. Groteszk hangneme feszültséggel teli, de valahogy mindig torzónak éreztem. Évek múlva, egyik munkatársnőmmel az *Érlelő diákévek* címmel utóbb megjelent dokumentumkötetet előkészítve kinyitottuk az egyik szekrényajtót. Klára néni mondta: ugyan nézzék már meg ezeket a papírokat, Kisklára gyűjtötte össze életében Lőrinc írásai közül. Klára nélinek akkor már igen megromlott a látása. Ott találtam meg a három részes ciklust, fogalmazványaival együtt, amelyből kiderül, hogy Illyés Gyulával közösen készített sorok is találhatóak a ciklusban. A Petőfi Irodalmi Múzeum ősrégi sokszorosítógépén másoltam le a verseket. A további verscímek: *Egy hét múlva és December közepe*. Mindez történt 1980-ban. Magát a verset a rendszerváltozás idején a Miskolciak Baráti Körének egyik találkozóján, a Vigadóban olvastam fel, műsoron kívüli meglepetésként, majd pedig a *Magyar Nemzet* 1990. január 31-i számában publikáltam „Egy fiókba zárt versciklus Szabó Lőrinctől” című kísérszöveggel. És megjegyeztem: a második versben az egyik versszak a kézirat tanúsága szerint – „Sz. L. + I. Gy” (a Miskolcon a forradalom kezdetekor együtt volt Szabó Lőrinc és Illyés Gyula) közös alkotása. „Tíz nap szabadság? Tizenegy! / Csók, szívre, minden pillanat! / És nem volt többé szégyen az, / Hogy a magyar nép fia vagy.”

A vers keletkezéséről Szabó Lőrinc ifjú tanítványa, az utóbb börtönbüntetést szenvedett Lakatos István, maga is kitűnő költő, így emlékezett:

LI: A Széna téren járunk már. Nyitott páncélaútok jönnek szembe. Kerülgetjük az ellenállás omladékának maradványait. A zsarnokság mindig ostoba – mutat Lőrinc a szétlőtt házakra. – Végső fokon mindig ostoba. Az értelem

ebben reménykedhet. Egy zsarnok lehet jó taktikus, de mindig rossz stratégia. A pillanatnyi célért habozás nélkül feláldozza a távolabbit. Győz a jelenben, következésképp elveszti, amivel áltatja magát, csal bennünket: saját jövőjét. A Városmajor előtt visszatér saját témájára. Verset készül írni a forradalomról. '56-ról, igen. A Szózatét parafrázeálja. Néhány sort elmond belőle. Az alapgondolatra emlékszem csak: a sírt, melyből nemzet kel föl, ujjongó népek veszik körül. ...Meg-megállunk, Szabó Lőrinc szíve tájékát markolássza – hányszor láttam nála ezt a görcsös mozdulatot könyvtárszobájában beszélgetve is.

Könyvem mottóját is a versciklus második darabjából vettem, ez a szöveg szerepel Miskolcon, a Kossuth utca 11. számú ház falán is, amely a nagyszerű október 23-ai irodalmi estre emlékeztet, amelynek magam is gimnazista diákként résztvevője lehettem, amelyik eseményről a bölcsészettudományi kar jelenlegi dékánja, az éppen most kitüntetett Fazekas Csaba – Kabdebó Lóránt buzdítására – megírta monográfiáját A vihar szélcsendjében címmel. A emléktáblánál ma már a város és az egyetem vezetői évente koszorúznak a forradalom évfordulóján:

Szabadság, itt hordozta hős
Zászlaidat az ifjuság!
S a sírt, melyből nép lép ki, már
Ámúlva nézte a világ.

Tíz nap szabadság? Tizenegy!
Csók, szívre, minden pillanat!
És nem volt többé szégyen az,
Hogy a magyar nép fia vagy.

Tíz nap szabadság? Tizenegy!
Terv forrt; gyúlt, égett minden agy.
Lombikban feszült a jövőnk.
S temettük a halottakat

Ablakunk mind fény, gyertyaláng!
Aztán már settengő gyanúk.
Még egy éj. S Budapest köré
Vashernyók gyűrűje szorúlt.

METAINFORMÁCIÓS KUTATÁSOK

SIMIGNÉ FENYŐ SAROLTA

Mivel a konferencián már többször elhangzott a *metainformáció* szakkifejezés, én a *metainformáció* fogalmának tisztázására és a metainformációs kutatások rövid bemutatására vállalkozom. Szeretném röviden összefoglalni a nyelv metainformációs elemeinek a kommunikációban betöltött szerepét és a témakörrel kapcsolatos kutatások gyakorlati jelentőségét.

Napjainkra szinte felbecsülhetetlen mennyiségű szakirodalom gyűlt össze a sikeres és hatékony kommunikációval kapcsolatban. De azzal, hogy a metainformációnak milyen szerepe van a nyelvi közlésben, viszonylag kevesen foglalkoznak. Pedig nem mindegy, hogy az új ismeretet miként közöljük: úgy, hogy információáradatot zúdítunk a befogadóra, vagy pedig úgy, hogy a közlés során tudatosan alkalmazunk olyan metainformációs nyelvi elemeket, amelyek a befogadó figyelmét irányítják, vagy az információ befogadását és feldolgozását elősegítik. Ezen utóbbi feladat megoldásában segítenek a metainformációs kutatások, amelyek fontosságára 2000-ben, Bańczerowski professzor *A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései* című könyvének megjelenése után figyeltünk fel. Ezt követően, 2001-ben a Debreceni Egyetem Szlavisztikai Intézetében Lévai Béla vezetésével Metainformációs Kutatócsoport alakult, amelynek munkájában a Miskolci Egyetem Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékének oktatói is részt vesznek. Azt vizsgálják, hogy milyen szerepük van a metainformációs elemeknek a fordításban, a nyelvoktatásban és a nyelvi információs folyamat irányításában. Mielőtt a metainformációval kapcsolatos ismeretek gyakorlati alkalmazásáról szólnék, szükségesnek tartom a metainformációs struktúrák bemutatását.

1. A metainformáció fogalma

Minden nyelvi közlés *alapinformációból* és *metainformációból* áll. Alapinformáción a környező valóságra vonatkozó, és az adó által továbbított információt értjük (pl. *A beteg állapota rosszabbra fordult*). Metainformációnak pedig az alapinformációról szóló információt nevezzük (*Hallottam, hogy..., Tudom, hogy..., Láttam, hogy..., Biztos vagyok benne, hogy stb.*). Ezen utóbbi nyelvi elemek soha nem a valóság elemeire vonatkoznak, hanem mindig a virtuális valóságra, az üzenetküldő tudatában létező gondolatokra.

A metainformációt leggyakrabban *igékkel* és *operátorokkal* fejezzük ki. A metainformációs igék például az információszerzés módjáról (láttam, hallottam, olvastam), az adó és a vevő állapotáról (érezem, fáj), az információ feldolgozásáról (megállapít, megtud), az információtovábbítás folyamatáról (beszél, mond), az adó memóriájának állapotáról (tud, emlékszik), a kommunikációs szituáció fázisairól

(elkezd, folytat, befejez), magáról a kommunikációs szituációról (tárgyal, telefonál, válaszol), az információ tartalmáról és formájáról (magyaráz, javasol, kigúnyol) és az információ funkciójáról (parancsol, megtilt, ajánl, utasít) stb. tájékoztatnak. A metainformációs struktúrákhoz tartozó operátorok pedig azt fejezik ki, hogy az adó hogyan viszonyul az általa közölt információhoz. Az operátorok a beszédaktusról (őszintén szólva, zárójelben jegyzem meg), az adónak a közlés egyes elemeihez való viszonyáról (tulajdonképpen, eléggé, inkább), az adónak a saját maga által kimondott szavaktól való elhatárolódásáról (állítólag, mintha) stb. adnak számot (Bańcerowski 2000).

Hogyan működnek a metainformációs nyelvi elemek? Úgy, hogy az információ-átadás folyamatát időről időre megszakítják, kisebb-nagyobb darabokra, „láncszemekre” tördelik, az így keletkezett üzenetrészeket, hírtöréseket, szövegszekvenciákat először értelmezik, pontosítják, megmagyarázzák, majd egy magasabb síkon összekötik, láncszerűvé teszik. Így jön létre az egységes ([alap]információs és *metainformációs* szintből vagy mezőből álló) *szöveg*. Vizsgáljuk meg a következő példát: *Ugye, érted, amit mondom?* Ennek a párbeszédben megjelenő „metainformációs” kérdésnek a funkciója (jelentése és kommunikációs célja) a következő: mielőtt folytatnám a mondanivalóm közlését, mint információközlő fél szeretnék meggyőződni arról, hogy amit magyarázok, mondom neked, te nehézség és akadály nélkül be tudod-e építeni az ismeretrendszeredbe, az „információtárolódba”, vagy már korábban beépítetted, tudtad azt, tehát folytathatom a beszédet. Mind az *ért, mond, beszél, közöl, informál, kommunikál, üzen, ír, olvas, értelmez, pontosít, magyaráz, tud* stb. igék, mind pedig az *ugye?* (jelentése: úgy van-e?) operátor a nyelvi kód metainformációs elemei, s így a nyelv metainformációs szintjéhez tartoznak (Lévai 2004, 2006).

A továbbiakban a metainformációs struktúrák közül elsősorban az igékkel foglalkozom. A metainformációs igék kifejezhetnek értékelő modalitást, irányíthatják a figyelmet, a viselkedést, és segítségével ellenőrizhetjük, hogy a vevőhöz eljutott-e az adó által közvetített információ. Mindezek alapján megkülönböztetünk *modalitást kifejező*, valamint *irányító-* és *kontroll-információt közvetítő* metainformációs igéket.

A *Biztos vagyok benne, hogy... / Tudom, hogy... / Azt hiszem, hogy* modalitást kifejező metainformáció az információt egy külső modális keretbe helyezi. Az *Azt hiszem, hogy a beteg állapota rosszabbra fordult* szerkezetben a metainformáció a főmondatban, az információ a mellékmondatban található. A metainformáció vonatkozhat arra, hogy a beszélő meg van győződve a tényállás igaz voltáról (*Biztos vagyok benne, hogy... stb.*), de azt is kifejezheti, hogy a beszélő nincs 100%-osan tudatában a tényállásnak, tehát nem biztos az információ igaz voltában.

Az olyan metainformációs elemek, mint például *Figyelj! Az a fontos, hogy...; Vigyázz! Ne felejtse el! Arra törekedj, hogy...; Ne mondd ki!* irányító információt fejeznek ki. Segítségükkel az adó az információ vevőjének viselkedését kívánja a megfelelő mederbe terelni, illetve figyelmét irányítani. A kontroll-információ kétirányú lehet: az adótól a vevőig, és fordítva. Kontroll-információt fejeznek ki például az alábbi szerkezetek: *Érted? Hallod? Tudod-e, hogy...? Megértetted? Nem? Rendben van? Jól vagy? Hallasz engem?* Használatukkal az információ adója ellenőrzi, hogy a vevőhöz eljutott-e az információ. Az *Igen. Értem. Persze. Természetesen. Úgy van. Igazad van* stb. szerkezetekkel a vevő nyújt visszacsatolást (Bańcerowski 2000). Az információ megfelelő továbbítására és vételére az élet különböző színterein, hivatalos és nem hivatalos beszédhelyzetekben egyaránt nagy szükség van. Most pedig vessünk egy pillantást arra, hogy az iskolai nyelvhasználatban mennyire fontos a vizsgált nyelvi szerkezetek alkalmazása.

2. Metainformációs struktúrák szerepe az oktatásban

Ahhoz, hogy a vevő információhoz jusson, bizonyos beállítódásra van szüksége. Az óra elején rendkívül fontos, hogy a tanulók felkészüljenek az új tananyag, azaz a soron következő információ befogadására. Ebben segítenek a *látás* és a *hallás* szemantikai mezőjébe tartozó igék, amelyek hozzájárulnak ahhoz, hogy a tanuló beállítsa magát az információ befogadására, és kiválassza azt a csatornát, amelyen az információt kapni fogja. Amikor a tanár ilyen utasításokat ad: *Nyissátok ki a könyveteket! Nézzétek meg ezt a képet! Mindenki figyeljen a táblára!* – a tanulók tudják, hogy az információ a vizuális csatornán fog érkezni. Amikor pedig ezt hallják: *Figyeljétek! Hallgassátok meg a következő szöveget! Elmesélek nektek egy történetet* akkor tudják, hogy az információ a vizuális csatornán keresztül érkezik. A *Jól figyeljétek!* felszólítással a pedagógus jelzi, hogy elfoglalta a kommunikációs csatornát, és hamarosan továbbítja az információt, azaz kijelöli a soron következő feladatot. Egyben arra is felhívja a figyelmet, hogy a tanulónak összpontosítania kell (Simigné 2006).

A nyelv metainformációs elemei segítenek a korábbi ismeretek felidézésében. A következő szituáció, amelyről a hangfelvételt Górász András készítette, jól szemlélteti, milyen erőfeszítésre, mennyi, a kommunikációs szituáció fázisaira és a memória állapotára utaló ige használatára van szükség a tanár részéről ahhoz, hogy a tanulóból egy rövid, egymondatos választ kicsaljjon:

Tanár:

Na, akkor azt szeretném, hogyha tovább folytatnánk, amit az előző órán elkezdtünk, a reszelés témakörét. Akkor próbáljuk meghatározni ismétlésképpen, hogy mi is a reszelés célja, miről beszéltünk az előző héten, mert tegnap ugye hegeszteni volt a

társaságnak egy része, arra kellene most visszaemlékezni, amit az előző héten tanultunk, hogy mi is volt a reszelés célja? Gergő!

Tanuló:

–Főlöszleges anyagrészt leválasztása reszelés során.

Hasonló kommunikációs stratégiákra van szükség az új anyag közlése során is, mert ilyenkor a nyelv metainformációs elemei megszakítják az információközlést, ezzel hozzájárulnak az új információ feldolgozásához és a figyelem fenntartásához. A bemutatott funkciókon kívül a metainformációs struktúrák alkalmazása az ellenőrzést és a visszacsatolást is szolgálja.

3. Metainformációs struktúrák szerepe a fordításban

A fordítók a célnyelvi szövegbe gyakran toldanak be metainformációs elemeket, amelyek segítségével a lefordított szöveget érthetőbbé teszik az olvasó számára. Ilyenkor a szövegben benne rejlő, de ki nem fejtett, implicit információt explicitté teszik. Ez azt jelenti, hogy nyíltabban, világosabban, esetleg több szóval fejeznek ki bizonyos információt a célnyelvi szövegben, mint ahogy azt a forrásnyelvi szöveg szerzője tette. Olyan metainformációs elemeket toldanak be, mint pl. *azaz, tehát, egyébként, valójában, tulajdonképpen, tudvalevő, hogy...* stb. Ezek a nyelvi elemek megkönnyítik az információ befogadását és feldolgozását, szemléletesebbé, gördülékenyebbé, ezáltal élvezetesebbé teszik a célnyelvi szöveget. Más esetekben, elsősorban metainformációs igék betoldásával a fordítók gyakran úgy jelenítenek meg egyes szituációkat, ahogyan azokat a regény valamelyik szereplője látta, hallotta, tapasztalta. Leggyakrabban a látás, hallás tényét megerősítő igéket toldanak be, amelyek közül terjedelmi korlátok miatt csak néhányat említünk. Például Molnár Ferenc *A Pál utcai fiúk* című regényének angol nyelvű fordításában *a kutya ugatott* szerkezet helyett az *I heard the dog barking*; az *és fönnt állott Ács Feri vörös ingben* helyett *I saw Feri Áts in his red shirt* jelenik meg a fordításban. Ezen utóbbi esetekben a fordító nem az eredeti mű írójának, hanem a regény főhősének a nézőpontját érvényesíti (Simigné 2005).

4. Összegzés

Információtovábbítással kapcsolatos tevékenységek során, így az oktatásban és a fordításban is rendkívül fontos a metainformációs struktúrák tudatos használata. A nyelv metainformációs elemei időnként megszakítják az információ kusza tömegét, elősegítik annak értelmezését. Nemcsak a vevő figyelmét terelik a megfelelő irányba, hanem hozzájárulnak a kommunikációs kapcsolat fenntartásához is. Segítségükkel ellenőrizhetjük, hogy a vevőhöz eljutott-e az információ, továbbá visszacsatolást is nyújthatunk. Mindezek tudatosítására a fordítói tevékenység és az iskolai munka során egyaránt nagy szükség van. Fordításokban a metainformációs struktúrák betoldása abban nyújt segítséget, hogy a célnyelvi olvasó jobban

megértse, könnyebben el tudja képzelni az ábrázolt szituációt.

Irodalom

- Bañcerowski, Janusz 2000: *A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései*, Budapest: ELTE Szláv és Balti Filológiai Intézet, Lengyel Filológiai Tanszék
- Lévai Béla 2004: *Alapinformáció és metainformáció*, Debrecen: Debreceni Egyetem Szlavisztikai Intézet
- Lévai Béla 2006: *Metainformáció a szövegben*, Debrecen: Debreceni Egyetem Szlavisztikai Intézet
- Simigné Fenyő Sarolta 2005: „Az igék, mint a nézőpont kifejezésének eszközei a fordításban”, in *VII. Dunaújvárosi Nemzetközi Alkalmazott Nyelvészeti, Nyelvvizsgáztatási és Medicinális Lingvisztikai Konferencia*. Dunaújváros: Dunaújvárosi Főiskola
- Simigné Fenyő Sarolta 2006: „Metainformációs struktúrák szerepe az óravezetésben”, in Klaudy K. – Dobos Cs. (szerk.): *MANYE XV A világ nyelvei és a nyelvek világa. Soknyelvűség a gazdaságban, a tudományban és az oktatásban*, Pécs–Miskolc: MANYE – Miskolci Egyetem, 2/2. kötet, 433-437. o.

Az EKF Anglisztika tanszékén nyelvészként érdeklődésem előterében mindig is az angol ige, kiváltképp az *ige + viszonyszós* szerkezet állt. Ennek megfelelően PhD. disszertációm címe is „The syntax and semantics of phrasal verbs in English” (Az angol frazális igék mondattani és jelentéstani elemzése) volt, amelyet a debreceni egyetem Szinkrón és diakrón nyelvészet doktori programja keretében készítettem el 1998-ban és védtem meg 1999-ben. Azóta is ezek az összetett igei szerkezetek képezik kutatásaim középpontját. Eredményeimet rendszeresen bemutatom hazai és nemzetközi konferenciákon, s ezek már eddig is számos kongresszusi kötetben és nyelvészeti szakfolyóiratban meg is jelentek illetve megjelenés alatt állnak.

Az angol *phrasal verb* vagy frazális igék – jobb magyar megfelelő híján ezt az elnevezést használom – egy ige és egy vagy két partikula kombinációi (pl. *take off, look after, put up with*). Csakúgy, mint más nyelvekben az igeekötők, a frazális igék egy rendkívül érdekes és nagymértékben ellentmondásos nyelvi anyagot képviselnek az angol nyelvben. Közismert tény, hogy a frazális igék a szókincs tanulás rettegett területét képezik az angolul tanulók számára, egyrészt, mert nagy számban fordulnak elő, másrészt mert igen bonyolult szintaktikai, szemantikai és stilisztikai sajátosságokkal rendelkeznek. Ezért aztán nem csoda, hogy a nyelvtanulók hajlamosak inkább elkerülni használatukat, egyszavas megfelelőiket részesítve előnyben. Ezzel azonban erőltetetté, természetellenessé válik mondanivalójuk az anyanyelvi beszélők számára.

Gyakoriságukkal kapcsolatban az a téves nézet terjedt el, hogy elsősorban a nyelv beszélt változatában fordulnak elő, ugyanakkor nagyon formális írott nyelvben is megtalálhatjuk őket, s rendkívül termékenyek a szlengben. A frazális igék tehát mindenféle szöveggörnyezetben gyakoriak, ezért minél nagyobb számban való ismeretük és megfelelő használatuk az angol nyelv közel anyanyelvi szinten való elsajátításának megkülönböztetői jegyei között szerepelnek.

E rövid bevezetővel arra kívántam rávilágítani, milyen kincsesbányát jelentenek ezek az angol összetett igei szerkezetek egy nyelvész számára. A következőkben, néhány szóban először arra térek ki, melyek voltak eddigi elemzéseim súlypontjai, közben utalva arra is, mire irányulnak jelenlegi kutatásaim, ill. milyen irányban szeretném vizsgálódásaimat kiterjeszteni.

Egyik legérdekesebb terület a frazális igék diakronikus fejlődése. Az ó-angoltól a közép-angolon át a modern angolig a frazális igék jelentős strukturális változáson mentek keresztül. E változást az igei prefixumoktól a posztverbális viszonyszóig való eltolódás jellemezte. Az ó-angolban még a prefixumok voltak produktívak, de már néhány viszonyszós ige is jelen volt. A közép-angolban a

prefixumok fokozatosan háttérbe szorultak, s egyre nőtt az ige + viszonyzóösszetételek száma. Ez a tendencia tovább folytatódott a modern angolig. A történeti fejlődés során jelentéstani változások is megfigyelhetők: a konkrét, térbeli jelentésekből átvitt értelmű, idiomatikus jelentések alakultak ki (ld Kovács 1998, 2004).

Ehhez szorosan kapcsolódva végeztem kutatásokat arra vonatkozóan is, mely prefixumok maradtak meg az ó-angol prefixum rendszerből a mai angolban (*upgrade, outlive, downplay, overplay* stb). Némely esetben párhuzamosan létezik a prefixum és a posztverbális partikula, és a jelentés ugyanaz (*overfly ~ fly over, downplay play down*), a többség esetében azonban a jelentés teljesen megváltozott (*outweigh ~ weigh out, overlook ~ look over*). Ez az a terület, ahol még további kutatásokat szándékozom folytatni.

A frazális igék egyéb etimológiai elemzés alapjául is szolgálhatnak. Számos frazális igének van egyszavas megfelelője, közel-szinonimája, amelyek többsége francia, latin vagy klasszikus görög eredetű, s ennek következtében sokkal formálisabb is, mint az ige + viszonyzó szerkezetek általában, pl. *put out ~ extinguish, get round ~ circumvent, speed up ~ accelerate*. Ezek a szavak a normann hódítás (1066) következtében kerültek be az angolba a művelt emberek szóincsének részeként, innen adódik a stilisztikai különbség.

Külön figyelmet érdemelnek a szintaktikai sajátosságok. A legtöbb gondot kétségtelenül a tárgynak a viszonyzóhoz képesti helye okozza. Az általános szabály az, hogy ha a viszonyzó prepozíció, pl. *He ran up the hill*, a tárgynak mindig követni kell azt, akár főnév, akár névmás. Ha viszont a viszonyzó határozói, pl. *He ran up a bill*, a főnév vagy megelőzi, vagy követi a határozói viszonyzót, kivéve, ha a tárgy névmás. Ebben az esetben a névmás helye az ige és a viszonyzó között van (lásd Quirk és társai 1985: 1153-55).

Ezek azonban nem mereven értelmezhető szabályok, amelyek nem minden esetben érvényesülnek, mivel sok esetben a partikula elmozdítása korlátozott jellegű. Ezen megszorítások közül a grammatikusok (lásd Fraser 1974, Chen 1986, Gries 1999) általában a következő tényezőket említik: az ellentétesen hangsúlyos főnévi szó szerkezetes tárgy, a tárgy hosszúsága és összetettsége, irányt jelölő határozó jelenléte és legfőképp az átvitt értelmű jelentés. Ezzel a kérdéssel is behatóbban szeretnék foglalkozni a közeljövőben.

Számos frazális igének van főnevesült változata is, pl. *breakthrough, intake, passer-by, upbringing*. A 2005-ben, Miskolcon megrendezett XV. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszuson tartott előadásomban azt próbáltam feltárni, milyen szóalkotási eszközök érvényesülnek ezen főnévként használt frazális igék esetében, valamint azt, hogy milyen szemantikai, szintaktikai, stilisztikai és helyesírási sajátosságokkal rendelkeznek.

A frazális igék különösen a lexikográfusok számára sokáig csipkerózsika-álmukat aludták. Samuel Johnson (1775) volt az első lexikográfus, aki felismerte a

hozzájuk kapcsolódó problémát. Az első frazális igei szótár – mintegy 200 évig várva magára – 1974-ben jelent meg *Dictionary of Phrasal Verbs and Idioms* címmel, Tom Mc Arthur és Beryl Atkins szerkesztésében. Ezután különösen a kilencvenes évektől kezdve a legjelentősebb angol kiadók (Cambridge University Press, Oxford University Press, Longman, Harper Collins Publisher, Bloomsbury Publishing Plc.) szinte egymással versengve hozták ki szótáraikat, amelyeket az elmúlt 2-3 évben már fel is újítottak. Az ezekben a szótárakban szereplő frazális igeik forrása a kiadók saját korpuszát alkotó többszázmilliós, egyedülálló számítógépes adatbázis, amelyet folyamatosan bővítenek és példaanyagukat mai brit, amerikai és ausztrál újságokból, magazinokból, könyvekből, rádió- és tévé-műsorokból merítik. Mindegyikről elmondhatjuk, hogy korszerű, igényes, felhasználóbarát, a mai nyelvállapot tükröző szótárakkal van dolgunk, amelyek számos információval szolgálnak a frazális igeik szemantikai, szintaktikai, stilisztikai és egyéb sajátosságaira vonatkozóan. Ezen sajátosságok bemutatásáról szólt az az előadásom, amelyet az Eszterházy Károly Főiskola Bölcsészettudományi Főiskolai Karán, A szótárirás elméleti és gyakorlati kérdéseiből című konferencián, a magyar tudomány ünnepén 2005-ben tartottam.

Gyakran felmerül az a stiláris kérdés is, hogy vajon jellegzetesen beszélt nyelvi sajátosság-e a frazális igeik gyakori használata? Disszertációmban (Kovács 1998) az erre a kérdésre vonatkozó elemzésem során arra próbáltam rávilágítani, hogy a frazális igei szerkezetek használata mind a formális, mind pedig az informális nyelvhasználat természetes része, és semmiképpen nem képviselnek „stiláris szempontból jelölt kategóriát” az angolban.

Az angolul tanulók számára a legnagyobb kihívást kétségkívül a frazális igeik szemantikai összetettsége jelenti. A frazális igeik többsége nem kompozicionális jelentésszerkezettel rendelkezik, ezen kívül jó néhányuknak több jelentése is van. Az egyik leginkább poliszém ige + viszonyszós szerkezet a *put on*, amelynek a szótárak 19 különböző jelentését adják meg. Ez a szemantikai összetettségük lehet talán az oka annak, hogy a hagyományos kompozicionális szemantikai megközelítések elégtelennek bizonyultak leírásukra, és használatukat gyakran önkényesnek tekintették.

A nyolcvanas évektől kezdve a kognitív irányultságú nyelvészet volt az, amely hajlandóságot mutatott ezen többnyire nem-kompozicionális természetű összetett igei szerkezetek koherens módon való elemzésére; hogy csak a legjelentősebbeket említsük: Susan Lindner (1982), Lakoff (1987), Rudzka-Ostyn (2003), továbbá Tyler és Evans (2003). Ami közös a fent említett kognitív irányultságú elemzésekben, az az, hogy kétségbe vonták az igei partikulák és prefixumok állítólagos önkényességét és kimutatták, hogy nem csupán szemantikailag össze nem függő lexikális egységek halmazát alkotják, hanem többségük esetében világos kapcsolatok mutathatók ki a prototipikus, térbeli és az

átvitt értelmű jelentések között. A kapcsolatot a metaforikus kiterjesztés biztosítja. Ez egy másik olyan terület, ahol még további kutatásokat szándékozok folytatni.

A *over* viszonyzó (Kovács 2005) elemzését alapul véve a jövőben más viszonyzók kognitív elemzését is szándékozom elvégezni. A magyar igékre kitekintve, a Lakoff és Johnson (1980) által kidolgozott metaforaelméletet megpróbálom a magyar igekötők jelentéseinek konceptualizálására is kiterjeszteni. Tudomásom szerint Szili Katalin (2003, 2005) végzett ilyen jellegű kognitív elemzéseket a *ki* igekötő és a *be* igekötő jelentésváltozásai címmel. Ezen kívül a kolozsvári Bolyai Egyetemen Szilágyi N. Sándor irányításával számos szakdolgozat készült ebben a témában, pl. Somkerei József (1999) az *alatt/fölött* viszony jelentésszerkezetének, Imre Attila (1999) az *át* viszony jelentésszerkezetének vizsgálatára vállalkozott dolgozatában.

A fent említett kognitív metaforaelmélethez kapcsolódóan más irányban is tervezek kutatásokat folytatni, éspedig a metaforák használatára vonatkozóan a magyar, angol és német üzleti nyelvben. Többek között arra a kérdésre szeretnék választ kapni, mennyire tekinthetők a metaforák univerzálisnak, illetve használatukban milyen kulturális sajátosságok érvényesülnek az üzleti nyelv szókincsében. Egy másik, számomra nagyon érdekes terület a metaforáknak az üzleti diskurzuson belüli funkciói.

Irodalom

- McArthur, Tom – Atkins, Beryl 1974: *Dictionary of Phrasal Verbs and Their Idioms*, London: Collins
- Chen, Ping 1986: „Discourse and particle movement in English”, *Studies in Language*, 10-1, 79-95.
- Fraser, B. 1976: *The Verb-Particle Combination in English*, New York: Academic Press
- Gries, Stefan T. 1999: „Particle movement: A cognitive and functional approach”, *Cognitive Linguistics*, 10. 2, 105-145.
- Imre Attila 1996: Az *át* viszony jelentésszerkezete a magyar nyelvben, Kolozsvár: Babes-Bolyai Tudományegyetem BTK
- Johnson, Samuel 1775 (repr. 1983.): *A Dictionary of the English Language*, London: Times Books
- Kovács Éva 1998: The syntax and semantics of phrasal verbs in English. PhD. dissz. Debrecen: KLTE
- Kovács Éva 2004: „The diachronic development of phrasal verbs in English”, in *Eger Journal of English Studies*, Volume IV szerk. Antal Éva – Czeglédi Csaba, Eger 2004: 115-128.
- Kovács Éva 2005: „Pondering over *over*: A semantic analysis”, in *Eger Journal of*

- English Studies*, Volume V., szerk. Antal Éva – Czeglédi Csaba Eger 2005: 3-14.
- Lakoff, George 1987: *Women, Fire and Dangerous Things*, Chicago University Press
- Lakoff, George – Johnson, Mark 1980: *Metaphors We Live By*, Chicago University Press
- Lindner, Susan J. 1981.: A lexico-semantic analysis of English verb-particle constructions with OUT and UP, PhD. diss., San Diego: University of California
- Quirk, R. Greenbaum, S. Leech, G. – Svartvik, J. 1985: *A Comprehensive Grammar of the English Language*, London: Longman
- Rudzka-Ostyn, Brygida 2003: *Word Power – Phrasal Verbs and Compounds. A Cognitive Approach*, Berlin – New York: Mouton de Gruyter
- Somkerek József 1996: *Az alatt/fölött viszony jelentésszerkezete*, Kolozsvár, Babes-Bolyai Tudományegyetem BTK
- Szili Katalin 2003: „A *ki* igekötő jelentésváltozásai”, *Magyar Nyelv* XCIX. évf. 2. szám, 163-188.
- Szili Katalin 2005: „A *be* igekötő jelentésváltozásai I.”, *Magyar Nyelvőr* 129. évf. 2. szám, 151-164.
- Szili Katalin 2005: „A *be* igekötő jelentésváltozásai II.”, uo. 283-299.
- Tyler, Andrea – Evans, Vyvyan 2003: *The Semantics of English Prepositions: Spacial Scenes, Embodied Meanings and Cognition*, Cambridge University Press

A NÉVSZÓINFLEXIÓ NYELVI VÁLTOZÓI A MAGYAR NYELVŰ NYOMTATOTT ÍRÁSBELISÉG ELSŐ FÉL SZÁZADÁBAN

KALCSÓ GYULA

Dolgozatom tárgya a magyar nyelvű könyvnyomtatás első ötven évének (1527–1576) nyomtatványaiiban megjelenő *névszóinflexió*, annak nyelvi változói. Célja a magyar nyelvű nyomtatott írásbeliség legkorábbi szakaszában jelentkező névszóinflexiók változóknak és az azokhoz kapcsolható szociolingvisztikai és dialektológiai változószabályoknak, ill. a nyomtatott írásbeliség korai, sokszor spontán sztenderdizációs jelenségeinek és névszóinflexiók sajátosságainak feltárása egy mennyiségileg és minőségileg reprezentatív korpusz alapján. A dolgozat elméleti háttérül elsősorban a magyar és nemzetközi történeti nyelvtudomány és a hazai, ill. nemzetközi (történeti) szociolingvisztika és dialektológia alapvető művei szolgálnak. A kutatás módszere a hazai és nemzetközi korpusznyelvészet, ill. a korábbi hazai nyelvészeti statisztikai vizsgálatok eredményein alapul.

A vizsgálat központi fogalmai a következők. A szociolingvisztikában használt *nyelvi változó* fogalmát a szakirodalom alapján ugyanazon nyelvi funkcióban használt legalább két alakváltozatként definiálom. *Névszóinflexiónak* nevezem a nem-derivációs (azaz nem új lexikális egységet létrehozó) morféma segítségével megvalósított morfológiai műveletet, ill. ezen műveletek összességét. A *névszóinflexió nyelvi változói* hagyományos nyelvtani fogalmakkal a névszójelek és névszóragok változói. A *nyomtatott írásbeliséget* a magyar nyelv esetében a XVI. században kialakuló új kommunikációs közegben használt *nyelvváltozat*ként definiálom, azaz felteszem, hogy szignifikáns mennyiségi és minőségi különbségek mutathatók ki a nyomtatványok nyelve és más kommunikációs közegek (pl. a kéziratos írásbeliség) nyelve között. Elfogadom a magyar és nemzetközi szakirodalom azon megállapításait, melyek szerint a nyomtatott írásbeliség nyelve (és az írásbeliség nyelve általában) kulcsszerepet játszik a *nyelvi egységesülési* folyamatok elindításában ill. alakításában. Ennek a *standardizációs* tevékenységnek megkülönböztetem *spontán* és *tudatos* változatát. A vizsgálat alapját képező *korpusz* fogalmát elsősorban a modern *korpusznyelvészetben* használt értelemben használom, azaz kimondottan nyelvészeti vizsgálatok céljaira összeállított, számítógépen rögzített, és számítógép segítségével feldolgozható, vizsgálható szöveggyűjteményt értek rajta.

A vizsgálathoz az 1527–1576 között megjelent magyar nyelvű nyomtatványok mennyiségileg és minőségileg reprezentatív korpuszát állítottam össze. A mennyiségi reprezentativitást a következők szerint biztosítottam. A korszakból a *Régi magyarországi nyomtatványok* (RMNy) c. bibliográfia szerint

196 magyar nyelvű műről van tudomása a könyvtudománynak. Ebből 57 elveszett, vagy olyannyira töredékes formában maradt fenn, hogy érdemi nyelvészeti szempontú vizsgálatoknak aligha vethető alá. A többiből 103 nyomtatvány mintái kerültek a gyűjteménybe. A kihagyott művek többnyire olyanok, amelyeknek szerzőjétől ugyanazon nyomdából közel azonos időből, azonos műfajú szövegből már került be részlet. A 103 minta mindegyike vagy az adott szöveg 5%-a, azaz 20 oldalanként 1 oldalnyi, vagy a kisebb nyomtatványok esetén legalább 1000 szövegszónyi részlet. Így 10 rövidebb szöveg teljes terjedelmében bekerült. A teljes korpusz 240 000 szövegszónyi, mintegy 1 200 000 n-nyi, számítógépen, betűhív átiratban rögzített szöveggűjtemény. A minőségi reprezentativitást a következők biztosítják. Lehetőség szerint minden szerzőtől, minden nyomdából, minden kiadási évből, minden szövegtípusból (a kalendáriumtól a bibliafordításig) szerepel szövegrészlet. Ezen tényezők együttes reprezentációjára törekedtem (így pl. egy-egy szerzőnek akár minden műve szerepelhet a korpuszban, ha azok különböző helyeken és/vagy különböző kiadási évben és/vagy különböző műfajban jelentek meg). A szövegtípus (műfaj) szerint a következő csoportokat állapítottam meg: bibliafordítás(részlet), énekeskönyv, hitvitázó (vallásos) próza, kalendárium, nyelvtan, prédikációgyűjtemény, törvénykönyv, világi próza, verses próza.

A korpusz névszóinflexiós adatait egy ún. számítógépes konkordanciaprogram segítségével gyűjtöttem össze. Ily módon egy 31 039 szóalakból (67 578 adatból) álló adattárat készítettem. Ez minden korábbi vizsgálatnál reprezentatívabb, így hitelesebb képet nyújthat a korszakban kialakulóban lévő nyomtatott írásbeliség névszótoldalékolási tendenciáiról.

Két fő kérdésre keresem a választ a korpusz adatai alapján:

1. Milyen változók jelennek meg a nyomtatott írásbeliségben, és milyen változók megjelenését zárja ki eleve az új kommunikációs forma?

2. A megjelenő nyelvi változók milyen változószabályok alapján kerülnek a nyomtatványokba? Van-e területi kötöttsége az egyes változóknak a kiadási hely vagy a szerző születési helye, hosszabb ideig tartó tevékenységének helye alapján, ill. esetleg más tényező – pl. a szöveg műfaja – befolyásolja-e megjelenésüket? A megjelenő változók mennyiségi megoszlása milyen változószabályok meglétére enged következtetni?

A következő névszóinflexiós változókra irányul elsősorban a figyelmem:

az inflexiós morfok hangtestének változatai (pl. az elatívusi rag középzárt és zárt változatai stb.);

a toldalékmorfok és a törmorfok kapcsolódásából adódó alaki kérdések: az illeszkedés, a hasonulás, a tövéghangzó-minőség (pl. a palatoveláris és labialitás szerinti illeszkedés megléte vagy hiánya; a -val/-vel rag hasonulása, vagy annak elmaradása; a többesjel v. a birtokos személyjelek után stb.).

Vizsgálatom legfőbb hozadéka az lehet, hogy minden eddiginél pontosabb,

egy hosszabb időszakot reprezentáló nagyszámú empirikus adatra alapozott képet kaphatunk egy nyelvváltozat kialakulásának bizonyos sajátosságairól. A korpusznyelvészeti módszerek történeti nyelvészeti, különösen történeti szociolingvisztikai és történeti dialektológiai felhasználása hazánkban szinte teljesen példátlan, munkám tehát ilyen értelemben is úttörő jellegű lesz.

AZ EURÓPAI UNIÓ *GENDER*-POLITIKÁJÁNAK NYELVI VETÜLETEI

KEGYESNÉ SZEKERES ERIKA

1. Terminológia és *gender*-politika

Vizsgálódásaim azt mutatják, hogy különösen sok problémát okoz az Európai Unió *gender*-politikájának magyar nyelven történő népszerűsítése. Bizonyára összefügg ez azokkal a nyelvi problémákkal, amelyeket a magyar nyelvű terminológia létrehozása okoz. Napjainkban a *gender*-politika jelenti az egyik olyan, közös európai stratégiát, amelynek érvényre jutásában kulcsfontosságú szerepe van annak, hogy közös nyelvet beszéljünk, hiszen a *gender*-politika nemcsak diskurzusmódját tekintve, hanem társadalompolitikai szemléletmódjában is változást jelent a korábbi nőpolitikai stratégiákhoz képest. Az új szemléletmód lényege, hogy a társadalmi élet minden területén felül kell vizsgálni a nemek lehetőségeit, s a hátrányos helyzeteket a jogalkotás lehetőségeivel kell megszüntetni (Huszár 2006b: 30).

Az Európai Unió elvi kérdésként kezeli a nők és a férfiak esélyegyenlőségét, s az ún. *gender*-kompetenciát a kulcsfontosságú kvalifikációk között tartja számon. Ennek első és egyik legfontosabb lépése, hogy a politikai, az oktatási és a társadalmi gyakorlat legkülönbözőbb szinterein az EU ajánlásainak megfelelően megkezdődjön a férfi és a női szerepek, a nemi sztereotípiák társadalmi és nyelvi vetületeinek felülvizsgálata. Több szakértő (ld. pl. a *Nemek esélyegyenlősége a munkaerőpiacon* c. 2004. március 26-án tartott nemzetközi konferencia előadásait) is hangsúlyozza, hogy mind tartalmát, mind terminológiáját tekintve az Európai Unió *gender*-politikája alkotja azt az integrációs területet, ahol fokozott figyelmet követelnek a nyelvhasználati sajátosságok, mivel a *gender*-politika egyrészt önálló politikai program, másrészt szerves része más politikai programoknak (nők a politikában, nők a munkaerőpiacon, nők a tudományban). A szakértők rávilágítanak arra is, hogy nemcsak a *gender*-politikai szakkifejezések fordítása jelent nehézségeket, hanem az is, hogy az újonnan csatlakozott országokban a *gender*-politikának nincs a társadalomban elfogadott nyelvi közege és diskurzusmódja.

Mindazonáltal Magyarországon is egyre gyakrabban találkozhatunk a *Gender Mainstreaming* és a *Gender Equality* kifejezésekkel, s lehetünk tanúi azoknak a kezdeményezéseknek, hogy e két stratégiai elem hazánkban is bekerülhessen az oktatás, a tankönyvírás és -bírálat, valamint a pályázatírás és a különféle szempontú elemzések gyakorlatába. Ugyanakkor terminológia-használatunk éppen ezen a szakterületen mondható igencsak hiányosnak és következetlennek, s gyakorta az a leglényegesebb kérdés, hogy mit is értünk a

„gender” szón és a vele képzett terminológiai kifejezéseken.

Az alábbiakban egyrészt a *gender* terminus tudományközi értelmezésével, másrészt az európai uniós szövegek elemzésével mutatok rá, miért szükséges nyelvészeti módszerekkel is kutatni a közös európai gender-politika nyelvhasználatát.

2. A „gender” fogalma: egy terminus-vizsgálat tapasztalatai

A *gender* terminus nem minden szótárban található meg. Hiába is keressük például a német-magyar, magyar-német szótárakban. Nagyobb szerencsénk van az angol nyelvvel, hiszen maga a szó is angol eredetű, ám a legtöbb angol szótárban a *gender* mint nyelvészeti szakszó szerepel, amely a nyelvtani nem (*genus*) megjelölésére szolgál. Gender-politikai szempontból azonban nem erről az elsődlegesen ismert jelentésről van szó. A szó számunkra releváns jelentése a legtöbb szótárban nem kerül megemlítésre, vagy csak a legutolsó jelentésmezők egyikét alkotja. Hosszabb keresgélés után az interneten is elérhető Kis magyar nyelvtárban (www.nyelvtar.hu) találkozhatunk a számunkra társadalmpolitikai szempontból érvényes jelentés megadásával: a nem a biológiai értelemben *szexus*, a társadalmi értelemben *gender*. Az idézett internetes forrás az utóbbi fogalmat, azaz a *gender* jelentésmezőjét a „erősebb/gyengébb nem” kifejezéssel szemlélteti. Ez azonban már ellentmond annak, amit a *gender* terminus valójában megjelölni hivatott!

Egynyelvű értelmező szótárakban (angol, német nyelven) gyakrabban találkozhatunk a keresett fogalommal, általában azonban nem önálló szócikk keretében, hanem a *nem* fogalma alá betagoltan bukkanhatunk rá arra a megjegyzésre, hogy a *gender* szó a *társadalmi nemre* utal. Általános, ismeretterjesztő enciklopédiákban tallózva ennél érdekesebb fölfedezéseket is tehetünk. A Wikipedia (www.de.wikipedia.org) elnevezésű, több nyelven is szabad hozzáférésű és a használok által szerkesztett enciklopédiában például egy közel 3 oldal terjedelmű szócikk tartozik a *gender* fogalmához. Már a szócikk bevezető mondatából kiderül, hogy a *szex* és a *gender* szemantikai szempontból tartalmaz megkülönböztetést, míg az általánosabbnak tekinthető *nem* szóval nem különíthető el egymástól a biológiai nem, a *szexus* és a szociokulturális meghatározottságú nemi szerepkészlet, tehát a *gender*. A szócikk második része áttekinti a *genderrel* foglalkozó diszciplínákat, és összeveti egymással azok *genderről* alkotott koncepcióit. A magyar nyelvű Wikipedia jelenleg nem jegyzi a *gender* szót. Ez azért is érdekes, mert voltaképpen nem neologizmusról van szó, s a tudományos diskurzusban mindig is számottevő jelentősége volt annak, hogy akár kategorikus imperatívusszal is utaljanak „a biológiai nemnek (szexus) és a társadalmi nemnek (gender) a hetvenes években elterjedő megkülönböztetésére” (Huszár 2006a: 14). Ettől kezdve alkalmazzák a társadalomtudományok a *gender* fogalmának következő, általános érvényű meghatározását:

„[...] *gender* vs. biológiai nem, sex: A nemi identitás a társadalom és kultúra viszonyrendszerében. Kezdetben azért kezdték el használni, hogy megkülönböztessék az evidensnek vett biológiai nemtől: úgy tűnt tehát, hogy az ember születése szerint vagy nő, vagy férfi, s erre a biológiai tulajdonságra épül rá a társadalmi nem mint konstrukció, a femininitás és a maszkulinitás, mintegy a 'testre írva', s e szerint alakulnak a nemi szerepek, szerep-elvárások.” (Sándor B. 2003: 11.)

Napjainkban fölerősödtek a *gender* terminus magyarítására vonatkozó törekvések. Megfigyelhető ez például abban, hogy sokan az angol terminust a magyar kiejtési szabályokhoz igazítva, fonetikusán [gender] ejtik ki. Új jelenség, hogy az írott nyelvhasználatban is megjelent viszont a „dzsender” forma. E magyarosított változatoknál jelenleg még többet használjuk az angol változathoz ragaszkodó, kiejtésében is ahhoz hű terminust, illetve egy olyan kiejtési változatot, amely úgymond átmenetet képez az angol és a magyar kiejtési mód között. (Ld. bővebben Kegyesné Szekeres E. – Simigné Fenyő S. 2006.)

Néhányan a *gender* terminusra magyar megfelelőt is javasolnak, azaz az angol terminust teljes egészében magyar szakszóval kívánják felváltani. Ilyen lehet a *társadalmi nem* jelzős szókapcsolat, esetenként egybeírva (*társadalmi nem*), amelyet szociológiai és nyelvészeti szakirodalmunk az Európai Unióhoz való csatlakozást megelőzően is következetesen használt. A legújabb álláspont azonban az, hogy a *társadalmi nem* kifejezés nem tükrözi a *gender* lényegét, mivel generalizálja a *nem* társadalmi beágyazottságát.

A *gender* szó jelentésmezőjét tovább árnyalja, hogy melyik tudományterület diskurzusában elhelyezve vizsgáljuk meg jelentését. A kommunikációs kutatásokban például a következő értelmezési keret társul hozzá: a *gender* jelentése „*társadalmilag meghatározott nem*” (McQuail 2003). Fordítástechnikai szempontból betoldással alkotott terminusról van szó, amely szintén a fogalom társadalmi meghatározottságát állítja a középpontba, mégis jobban értelmezhető, mint az egyszerű jelzős szerkezet. Hasonló szemszögből tekint a fogalomra Griffin (2001) is, de a hangsúlyt a társadalmi szempontú minősítésre helyezi, azaz a *gender* fogalmával interakcióban értelmezett nemi identitásra utalunk akkor, amikor a fogalmat, mint „*társadalmilag minősített és koncipiált nem*”-ként (Buda Bélának Griffin könyvéhez írt előszava) határozzuk meg. E két tudományterületi felfogáshoz közelít a szociolingvisztikai és irodalomkritikai *gender-fogalom* is, melynek legfőbb jellemzője az interakcionalitás: a *gender* kulturális, szociális és historikus háttérrel rendelkező nyelvi konstrukció, mely a férfiasság és a nőiesség nyelvi és nem nyelvi reprezentációi, kifejeződési formái mentén konstituálódik meg (Kroll 2002).

Az Európai Unió munkabizottságai a fenti interdiszciplináris eredményekre támaszkodva értelmezték újra a nemi szerepkategóriákat, s építették be a *gender* fogalmát a közigazgatás és az államigazgatás fogalmi apparátusába. A *gender* mint

szakszó az Európai Unió fogalomrendszerében egységesen a következőképpen definiálható:

„Az angol nyelv megkülönbözteti a biológiai nem (szex) és a szociális nem (gender) fogalmát. A gender szóval a nemiség kifejeződésének sokféleségét jelöljük, amelynek megjelenési formáira kihatással vannak a következő tényezők: származás, vallás, életkor, képességek és korlátozottságok, szexuális orientáció és más meghatározó (strukturális) jegyek. A gender a nőket és a férfiakat szociális kapcsolataik rendszerében írja le, egymáshoz és egymás közötti viszonyukban. A gender fogalmának segítségével megragadhatjuk a társadalmi hierarchia és a diszkrimináció lényegét.” (<http://www.genderkompetenz.info>)

A gender-politikai főfogalmak magyar ekvivalenseit a Szociális és Családügyi Minisztérium megbízásából dolgozták ki 2000-ben egy „mini” értelmező szótár formájában (*100 szó az esélyegyenlőségről*). A férfiak és a nők esélyegyenlőségével foglalkozó gender-politika terminológiai egységesítése az Unió megalapításától kezdve folyik, s ebbe a folyamatba hazánk is bekapcsolódni látszik azáltal, hogy megkezdődött az egyenlőségi politika magyar nyelvű alapszókészletének kidolgozása. A több nyelvet átfogó projektum egyik célkitűzése az volt, hogy elősegítse a gender-politika európai szintű egységesülését. Annak ellenére, hogy ebbe a munkatervbe nyelvünkön – például a halmazotthon használt birtokos szerkezetek miatt számos nehezen értelmezhető kifejezés került be (ilyen például a *Gender Mainstreaming* lefordítására tett kísérlet: Az egyenjogúság politikai érvényesítése a döntéshozatal minden szintjén / A nemek társadalmi dimenzióinak integrálása), fontos kezdeményezésről van szó, mert az Európai Unióhoz való csatlakozás óta nekünk, magyaroknak is egyre nagyobb szükségünk van e fogalmak ismeretére. Bizonyítja ezt, hogy az Oktatási Minisztérium által kiírt pályázatokban rendszeresen szerepelnek a *gender monitoring*, a *gender mainstreaming* kifejezések, mint a pályázatok hasznossági elvének egyik lehetséges mutatói. Sőt, az egyes pályázatok elbírálásakor is szemponttá vált az, hogy a pályázat figyelembe vette-e az esélyegyenlőség alapvető kritériumait, többek között a férfiak és a nők közötti esélyegyenlőségét.

Nemrégiben jelent meg magyar nyelven egy pályázati kézikönyv is, amely mellékletként tartalmazza a „Nemek közötti egyenlőség” elnevezésű programismertetőt is. Ennek „alapfeladata a nemek egyenlő megítélésének előmozdítása a szociális, kulturális, politikai és társadalmi életben, az esélyegyenlőség megteremtése, az elért eredmények és a kitűzött célok terjesztése, továbbá a nemi sztereotípiák leépítése” (*Pályázatok kézikönyve*, szerk. Kitley G, 111. o.). Ebben a kézikönyvben például az európai gender-politika másik fontos főfogalma, a *Gender Equality* is sokszor előfordul. Ezt a kifejezést általában a „nemek közötti egyenlőség” fordításban adhatjuk vissza. A szlogenértékű *esélyegyenlőség* terminus és az *egyenlő esélyek* szókapcsolatok jól használhatók a

magyar nyelvben is, és tartalmukban is kifejezik a program lényegét.

A *Gender Mainstreaming* fordítása – ezzel szemben – több szempontból is problémát jelent. Maga a fogalom arra utal, hogy a nemekkel kapcsolatos közösségi és tagállami szakpolitika egyik legfontosabb eljárása és módszere „a nemek közötti egyenlőség elvének érvényesítése” (*Pályázatok kézikönyve*, 112. o.). A nemek közötti *egyenlőség* terminus helyett ugyanakkor európai-uniós szövegben igencsak gyakran találkozunk a kevésbé támogatható *nemi egyensúly* és *nemi egyenlőség* kifejezésekkel is. A valószínűleg sok látogatót vonzó *Euroinfo Európa Szerver* elnevezésű honlapon a *Gender Mainstreaming* definíciója így hangzik: „A nemi egyenlőség biztosítására irányuló közösségi politika” (www.euroinfo.hu). A „nemi egyenlőség” szókapcsolat – véleményem szerint – félrevezető: az ilyen és ehhez hasonló fordítási megoldások okozzák, hogy a társadalmpolitikai szempontból támogatandó programok a nagyközönség előtt hitelüket veszítik. Hasonló szemantikai csapdát rejtenek a *nemi esélyegyenlőség* ill. *nemi egyenlőtlenlégek* jelzős szókapcsolatok is, melyek szintén sűrűn szerepelnek az európai uniós szövegek magyar fordításaiban. „A nemi egyenlőséget támogató közösségi cselekvési program”, illetve „a nők és a férfiak érdekeinek azonos mérvű megjelenítéséről a politikai és a szociális élet főáramában” kifejezések fordultak elő a leggyakrabban a nagyközönség tájékoztatására szánt kiadványokban (pl. a Nőképviselői Titkárság *Gender Mainstreaming* c. kiadványa, 1998).

Ma Magyarországon egy pályázat sikerét meghatározhatja az is, hogy áthatja-e az aktuális pályázatot az esélyegyenlőség, a *Gender Mainstreaming* kritériumrendszere, azaz az ún. gender-szempontra érvényre jutása. Példának okáért a Nemzeti Fejlesztési Terv (2006) egyik pályázati csomagjához csatoltak egy 33. oldalas Esélyegyenlőségi Útmutatót is az európai-uniós támogatásra pályázók és a pályázatot értékelők számára. Ebben a dokumentumban szerepel az, hogy az esélyegyenlőségek között kiemelten kezelendő a nők esélyegyenlősége „a probléma megfogalmazásától, a projekt értékeléséig” Mindazonáltal a *gender-szempontra* jelentése sem kristályosodott még ki nyelvünkben. A legegyszerűbb értelmezési módja az, hogy valamely elemzés magában foglalja a férfi-női szempontot, például „férfi-női bontású statisztikákat” készítenek egy megadott témában (www.euroinfo.hu). A *gender-szempontra* magyar fordításaként találkozhatunk a *nemi szempont*, a *nemi irányultság*, sőt a *nemi szemüvegen át való szemlélődés* kifejezésekkel is (*Gender Mainstreaming* kézikönyv). E nyelvi megoldások is jól példázzák, hogy a jövőben nyelvi kihívásokkal is szembe kell néznünk, amennyiben sikeresen kívánjuk megvalósítani az Európai Unió gender-politikájának stratégiai elemeit, s a „nemek közötti esélyegyenlőség érvényesítését” gyakorlati célkitűzésnek tekintjük.

Sok szempontból követendő példa lehet a már többször is említett, magyar nyelven is olvasható *Gender Mainstreaming* kézikönyv. A kézikönyv magyar fordítója következetesen alkalmazza azt a fordítástechnikai megoldást, hogy az

általja javasolt magyar kifejezések mellett szerepelteti a szövegben az eredeti idegen szót is, pl. „a nemek közötti egyenlőség érvényesítésének politikája (gender mainstreaming)” E kézikönyvben számos olyan fordítástechnikai lépést, terminológiai javaslatot találunk, amelyek tartalmukban követik az eredeti koncepciót, s magyarul is jól értelmezhetők. Reménykedjünk tehát, hogy már nem sokáig láthatunk olyan hibás körülírásokat, mint a következő példában, amelyre egy feminista blogban bukkantam rá: „nemi politikai befolyásolási megközelítés” A hiba forrása nyilván az, hogy a gender-politikai szakterminológia magyar nyelvre történő átültetése az illetékes szaktudományokban még nem valósult meg kellőképpen, s ennek következtében a fordító munkáját nem segítik egységesített terminológiai adatbázisok.

3. Kutatási terv és a kutatás célja

A gender-politika magyar nyelvű terminológiájának kialakításában nehézséget okozhat az egyes terminusok jogi szabályozottságának hiánya is. Erre tettek kísérletet *A nők és férfiak közötti esélyegyenlőség az európai közösségi és a magyar jogban. Jogharmozációs javaslat szerzői, szerkesztői* (Gyulavári – Kardos 2000). E kiadvány jól elkülöníti egymástól például az *egyenlő bánásmód* és az *esélyegyenlőség* kifejezéseket, valamint a korábban is használatos *egyenjogúság* fogalmát. Ez a különbségtétel fordítástechnikai és nyelvhasználati szempontból egyaránt fontos. Az *egyenlő bánásmód* a nők hátrányos megkülönböztetésének, azaz idegen szóval diszkriminációjának tilalmát jelenti. Az *esélyegyenlőség* gyakorlati célkitűzés, s olyan intézkedések összességét jelöli, melyek a nők tényleges *egyenjogúsítását* szorgalmazzák (Albert – Gyulavári 2002).

A fenti példák azt bizonyítják, hogy nemcsak jogi, hanem nyelvi-nyelvhasználati kérdésekkel is foglalkoznunk kell ahhoz, hogy Magyarországon is érvényesülhessen a *Gender Mainstreaming* koncepciója. A vizsgálódás egyik első lépése az lehet, hogy a *szóhasználat* szempontjából kritikai elemzésnek vetjük alá a gender-politikához kapcsolódó szövegeket (pl. szakszövegeket, sajtószövegeket). A vizsgálat második szakaszában azt kell felülvizsgálunk, milyen *beszédretorikai eszközök* használatával próbálják a nagyközönségnek készült tájékoztatóanyagok a nők és férfiak közötti egyenlőség kérdését a közpolitikai vitákba, ill. a köztudatba beemelni. A jelenlegi helyzet az, hogy számos gender-politikai kifejezés „sokaknak kissé ijesztően hangzik, mások üres bürokratikus szakzsargonot sejteneek mögötte, ráadásul még találó magyar fordítás sem ismeretes” (<http://cps.ceu.hu/mageeqworkshop.php>). A nyelvészek és a téma szakértőinek együttgondolkodására van szükség ahhoz, hogy a gender-politikai szakkifejezések megfelelő tartalommal és formával artikulálódjanak a politikai és a közszférában, hiszen a sikeres gender-politika legfőbb záloga az az érv- és szókészlet, valamint az a diskurzusmód, ahogyan erről beszélünk.

A fentieken felvázolt probléma egy hosszabb gender-nyelvészeti kutatás

résztémája, amely az itt is kifejtett indokok alapján a közeljövőben egyik fő kutatási területemet alkotja. Mindazonáltal remélem, hogy beszámolómban sikerült bemutatnom a kutatás lehetséges menetét, és felhívni a hallgatóság figyelmét egy új alkalmazott nyelvészeti kutatási területre.

Irodalom:

- 100 szó az esélyegyenlőségről. A férfiak és a nők közötti esélyegyenlőséggel kapcsolatos kifejezések szójegyzéke*, Szociális és Családügyi Minisztérium 2000
- Gender Mainstreaming. Információs kiadvány*, Nőképviselési Titkárság 1998
- Nemek esélyegyenlősége a munkaerőpiacon* (A 2004. március 26-án tartott nemzetközi konferencia előadásai), Esélyegyenlőségi Kormányhivatal 2004
- Pályázatok kézikönyve*, szerk. Kitley G., Európa Média Kht. 2005, 111-114. o.: Melléklet
- Griffin, E. 2001: *Bevezetés a kommunikációelméletbe*, Budapest: Harmat (Előszó: Buda Béla)
- Gyulavári Tamás – Kardos Gábor 2000: *A nők és férfiak közötti esélyegyenlőség az európai közösségi és a magyar jogban. Jogharmonizációs javaslat*, Budapest: INDOK
- Huszár Ágnes 2006a: „Bevezetés” az Alkalmazott nyelvészeti gender-kutatások c. könyvhöz; in Kegyesné Szekeres E. – Simigné Fenyő S. (szerk.): *Sokszínű nyelvészet II.*, Miskolc: ME Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, 1-14.
- Huszár Ágnes 2006b: „Hogyan (nem) érdemes kutatni a női és a férfi kommunikáció közötti különbségeket?”, *uo.*, 15-38.
- Kegyesné Szekeres E. – Simigné Fenyő S. (szerk.) 2006: *Sokszínű nyelvészet II. Alkalmazott nyelvészeti gender-kutatások*, Miskolc: ME Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék
- Kroll, Renate (Hg.) 2002: *Metzler Lexikon*, „Gender”, Stuttgart
- McQuail, Denis 2003: *A tömegkommunikáció elmélete*, Budapest: Osiris
- Sándor B. „Előszó”, Jagose: *Bevezetés a queer-elméletbe* c. könyvének magyar fordításához, 2003

A TÁRSADALMI POZICIONÁLÁS MINT A BESZÉLGETÉS SZERVEZÉSÉNEK ESZKÖZE ÉS MINT A TÉNYÁBRÁZOLÁS ESZKÖZE RENDŐRSÉGI KIHALLGATÁSOKBAN

SAJGÁL MÓNIKA

Az itt bemutatni kívánt kutatás egyike a Miskolci Egyetemen folytatott alkalmazott nyelvészeti kutatásoknak, ill. részét képezi az OM által támogatott FKFP–0653/2000. nyilvántartási számú, Nyelvhasználat a jogi eljárásban. Nyelvi átfordítás és ténykonstitúció a jogi tényállás megállapításának folyamatában című interdiszciplináris kutatásnak. Ez a kutatási program a jogi nyelv sajátosságait vizsgálja egyrészt rögzített hangdokumentumok (kihallgatások és bírósági tárgyalások), másrészt írásos dokumentumok (jegyzőkönyvek, ítéletek, határozatok) nyelvi anyagán. Vizsgálja a szóbeli kommunikáció egyes szakaszait, a szakaszokat összekötő átfordításokat, és az eljárás végeredményeként rögzített szöveget, mint a diskurzus és a narratíva hivatalos összefoglalását.

1. A kutatás tárgya

A fent említett kutatáson belül ill. készülő doktori disszertációmban, amelyet a Debreceni Egyetem Nyelvtudományi Doktori Iskolájának Német Nyelvészeti Alprogramján belül 2007-ben kívánok benyújtani, és amelynek címe „Soziale Positionierung als gesprächsorganisatorisches Mittel und als Mittel der Sachverhaltsdarstellung in polizeilichen Vernehmungen”, a büntetőeljárás nyomozati szakaszának szóbeli kommunikációjára koncentrálok. Rendőrségi tanúkihallgatásokban és gyanúsítottak kihallgatásaiban vizsgálom, hogyan befolyásolja a társadalmi pozicionálás mint verbális cselekvés az intézményes kommunikáció e beszélgetéstípusának létrejöttét. Egyrészt arra a kérdésre keresek választ, hogy milyen interakcióstrukturáló implikációi vannak a beszélgetésen belül a társadalmi pozicionálásnak és ezek hogyan járulnak hozzá a kihallgatásoknak a hétköznapi beszélgetéstípusoktól eltérő strukturális szerkesztettségéhez; másrészt kutatásaim középpontjában áll a következő kérdések megválaszolása: Milyen szerepet játszik a társadalmi pozicionálás az események és tények ábrázolásában, mely egyéni, érdekérvényesítő nyelvi mechanizmusok formálják a tényábrázolást, milyen hatása van különösképpen a társadalmi pozicionálásnak mint retorikai eszköznek bizonyos tények relevánssá tételében, a tényállás módosításában ill. megváltoztatásában? A jogi tény megállapítása ugyanis történetmondáson, sok esetben különböző perspektívából elmesélt történeteken keresztül történik. Ezek a történetek, mint ahogy már Hoffmann (1995: 11-14) is utal rá, függenek a beszélgetőpartnerek stratégiai céljaitól,

érdeüktől, tudásuktól, történetmondási képességüktől stb. Ezen kívül Rehbein (1995: 253) is a jogi kommunikáció alapvető problémájának tartja azt a kérdést, hogyan tudnak a laikusok hétköznapi cselekvési leírásai a valóság elvesztése nélkül jogilag releváns tényekké, fogalmakká transzformálódni.

Könnyen belátható tehát a következő kérdések fontossága:

Milyen verbális eszközökkel történik a szubjektívan átélt valóság ábrázolása a jogi eljárás során? Hogyan tudják a beszélgetőpartnerek (pl. egy kihallgatás során a tanú, vagy a gyanúsított) azokat a tényeket relevánssá tenni, amelyeket ők, mint valóság élnek meg? Egy adott tény relevánssá tétele ugyanis véleményem szerint befolyásolja a beszélgetés szerveződését, kimenetelét, így a rendőrségi kihallgatás végén készített átiratot, és ennek következtében az egész jogi eljárás kimenetelét. Kulcsfontosságú kérdés tehát, hogy egy kihallgatás során a kihallgatott melyik történetet tudja érvényesíteni.

Melyek azok a nyelvi interaktív aktivitások, amelyekkel a beszélgetőpartnerek egymás verbális cselekvési lehetőségeit befolyásolják, ill. a verbális cselekvés feltételeit kontrollálni próbálják? Hogyan tudják a beszélgetőpartnerek a saját cselekvési területüket bővíteni ill. beszélgetőpartnerük érdekérvényesítő képességét korlátozni?

Jelen kutatás a nyelvtudományon belül elsősorban a szociolingvisztika tárgykörében járhat jelentős eredményekkel. Az utóbbi években nemzetközi és magyar nyelvészeti kutatócsoportok kiemelt figyelemmel fordultak a társadalmi kategorizálás (Sacks 1967, 1992; Hausendorf 2000; Iványi – Kertész – Marincz – Máté 2003) és pozicionálás (Wolf 1999; Bamberg 1997, 2004; Korobov 2001; Lucius-Hoene – Deppermann 2004; Bora – Hausendorf 2004) problémaköre felé.

Nem elhanyagolható tény azonban, hogy jelen kutatás – interdiszciplináris jellegéből adódóan a kriminalisztika számára is új eredményeket hozhat. Elsősorban azért, mert a jogi intézmények szóbeli nyelvhasználatának kvalitatív kutatása hiányt pótló a jog és nyelv kapcsolatát vizsgáló magyar és nemzetközi szakirodalomban (Behr 2002; Meuser Lösscher 2002). Reményeim szerint a kutatás eredményei alapján olyan gyakorlati tanácsok fogalmazhatók meg, amelyek hasznosan egészíthetik ki a rendőrségi kihallgatásokon kötelezően követendő kihallgatási taktikákat (Illár 1993: 204).

2. Adatok, módszertan és elméleti háttér

Az empirikus kutatás alapját 28, körülbelül egyórányi rendőrségi kihallgatás képezi, amelyeket 2000-2001-ig a Miskolci Rendőrfőkapitányságon hangfelvétel formájában rögzítettünk, továbbá a beszélgetés résztvevőivel készített mélyinterjúk és az írásbeli átiratok. A hangfelvételek transzkripciója a GAT (Gesprächsanalytisches Transkriptionssystem; Selting et al. 1998) jelölési konvencióit követi. A nyelvi adatokat az etnometodológiai konverzációelemzés

módszerével értékelem ki. Jelen írás keretein belül nem kívánom a módszert részletesen ismertetni, magyar nyelven részletes betekintést találunk Iványi összefoglaló munkájában (Iványi: 2001). A módszert tekintve csak két fontos dolgot kívánok kiemelni. Jelen kutatás egy beszélt-nyelvi kvalitatív empirikus kutatás, célja induktív elméletalkotás, minden nyelvészeti kategóriát a nyelvi adatok alapján rekonstruálunk. Az elemzés során a szekvencialitás elvét (Deppermann: 2001) követjük, tehát sorról-sorra haladva írjuk le a beszélgetések általános szerkesztési elvét.

A dolgozat elméleti hátterét a társadalmi pozicionálás koncepciója adja, amely az utóbbi években a nemzetközi nyelvészeti szakirodalomban egyre inkább a figyelem középpontjába került. A társadalmi pozicionálást egyrészt vizsgálhatjuk, mint a narratív identitás empirikus kutatásának eszközét (Bamberg 1997, 2004). Ebben az értelemben a pozicionálások olyan nyelvi aktivitások, amelyekkel a beszélgetőpartnerek magukat és egymást társadalmilag meghatározható személyekké teszik, amelyekkel a beszélgetés során értésükre adjuk beszélgetőpartnerünknek, hogy hogyan szeretnénk láttatni magunkat. Másrészt a társadalmi pozicionálást felfoghatjuk olyan nyelvi aktivitásokként is, amelyekkel a beszélgetőpartnerek bizonyos társadalmi kategóriákat, tulajdonságokat rendelnek magukhoz és másokhoz azért, hogy befolyásolják egymás cselekvési lehetőségeit (Wolf 1999). A pozicionálási törekvéseknek két típusa van: önpozicionálás és külkezdeményezéssel történő pozicionálás. Fontos megemlíteni, hogy a társadalmi pozicionálásokhoz nem tudunk hozzárendelni egy bizonyos beszédaktust, mert minden verbális cselekvés kifejezhet társadalmi pozicionálást. Ezen kívül a társadalmi pozicionálás természetéhez tartozik, hogy elválaszthatatlan az interakció szekvenciájának kontextusától.

3. A kutatás jelenlegi és várható eredményei

A kutatás során az elemző munka három lépésben történik. Először a szekvenciális elemzés módszerét követve sorról-sorra haladva írjuk le a beszélgetések általános szerkesztési elveit, majd ezt követően olyan helyeket keresünk a beszélgetésekben, ahol a kontextusból kiolvasható és nyelvi kifejező eszközökkel leírható pozicionálási törekvéseket találunk. Az eddigi vizsgálatok alapján ezek a következők lehetnek: lexikai hozzárendelés, lexikai utalás, figyelmeztetés, felszólítás, külkezdeményezéssel történő beszédlépésváltás, félbeszakítás, ismétlés, összefoglalás, parafrázálás. Harmadik lépésben összefüggést kell keresnünk a verbális cselekvési lehetőségek korlátozása és a pozicionálási törekvések között. Olyan egyértelmű helyeket kell keresni a szövegben, ahol a beszélgetőpartnerek lezárják egymás cselekvési lehetőségeit, majd meg kell néznünk, hogy ezek milyen összefüggésben vannak a már feltárt pozicionálási törekvésekkel. Az eddigi elemzések ismeretében a társadalmi pozicionálásról elmondható, hogy általában jellemző rá egyfajta dinamika; a

hétköznapi kommunikáció során használt társadalmi kategóriák folyamatos változásnak vannak kitéve, viszont a rendőrségi kihallgatásokban – habár nagyon sok lokális identitás olvasható ki – csak a kihallgató tiszt által a tanúra vagy a gyanúsítottra „rápozicionált” szerep releváns a beszélgetésben. A kihallgató pozicionálási törekvéseinek célja elsődlegesen az aszimmetrikus szerepelosztás, amely két szempontból is korlátozza a kihallgatott cselekvési körét. Egyrészt, mert a társalgási szabályok nem egyformán hozzáférhetők a beszélgetőpartnerek számára, az alacsonyabb státusz pl. gátolja a műveletekhez való hozzáférést (pl. a kihallgatottnak nincs joga a félbeszakításhoz, az új téma bevezetéséhez). Másrészt, mert az aszimmetrikus szerepelosztás a beszélgetést szomszédsági párokra, kérdés-válasz párszekvenciákra szűkíti. A kihallgató így korlátozni tudja a kihallgatott mozgásterét, hogy az ne állhasson elő a kontextus részleteivel. A tanúkat ugyanis hiteltelenné teszi, ha nem tudnak egy szóban tömören válaszolni, ha megfosztják őket a kontextustól.

A társadalmi pozicionálás szisztematikus beszélgetésretorikai vizsgálata a jövőben a nyelvi kifejezőeszközök és retorikai eszközök azonosításán kívül további kutatásokkal egészül ki, amelyek a következő kérdésekre irányulnak:

Milyen beszélgetésstrukturáló implikációi vannak a társadalmi pozicionálásnak? Hogyan befolyásolják ezek az intézményspecifikus dialógustípusok szerkezetét?

Hogyan befolyásolja a pozicionálási törekvések sikere vagy sikertelensége a kihallgatás egészét, a jogi eljárás során a ténykonstitúciót?

Irodalom

- Bamberg, M. 1997: „Positioning between structure and performance”, *Journal of Narrative and Life History* 7: 335-342.
- Bamberg, M. 2004: „Narrative discourse and identities”, in Meister, J.C. – Kindt, T. Schermus, W. Stein, M. (eds.): *Narratology Beyond Literary Criticism*, Berlin – New York; De Gruyter, 213-237.
- Behr, R. 2002: „Lebenswelt Polizeier. Ein ethnografischer Zugang zur Berufsidentität von Polizeibeamten”, *Forum. Qualitative Sozialforschung (On-line Journal)*, 3 (1) (<http://www.qualitative-research.net/fqs-texte/1-02/1-02behr-d.htm>)
- Bora, A. – Hausendorf, H. 2004: „PARADYS. Participation and the Dynamics of Social Positioning. Final Report to the European Commission” (http://www.uni-bielefeld.de/iwt/paradys/Final_Report_PARADYS.pdf)
- Deppermann, A. 2001: *Gespräche analysieren. Eine Einführung in konversationsanalytische Methoden*, Opladen: Leske+Budrich

- Hausendorf, H. 2000: *Zugehörigkeit durch Sprache. Eine linguistische Studie am Beispiel der deutschen Wiedervereinigung*, Tübingen: Niemeyer
- Hoffmann, L. 1995: „Einleitung: Recht–Sprache–Diskurs”, in Hoffmann, L. (ed.): *Rechtsdiskurse (Untersuchungen zur Kommunikation in Gerichtsverfahren)*, Tübingen: Narr, 9-23.
- Illár, Sándor (szerk.) 1993: *Krimináltaktika (Jegyzet a Rendőrtiszti Főiskola hallgatói részére)*, Rendőrtiszti Főiskola
- Iványi, Zsuzsanna 2001: „A nyelvészeti konverzációelemzés”, *Magyar Nyelvőr* 125, 74-93.
- Iványi, Zsuzsanna – Kertész, András – Marinecz, Kornélia – Máté Nóra 2003: „A társadalmi kategorizálás grammatikája és pragmatikája”, *Modern Filológiai Közlemények* V/1: 5-24.
- Korobov, N. 2001: „Reconciling theory with method: from conversation analysis and critical discourse analysis to positioning analysis”, *Forum. Qualitative Social Research (On-line Journal)*, 2 (3) (<http://www.qualitative-research.net/fqs/fqs-eng.htm>)
- Lucius-Hoene, G. Deppermann, A. 2004: „Narrative Identität und Positionierung”, *Gesprächsforschung Online-Zeitschrift zur verbalen Interaktion* 5, 166-183. (<http://www.gespraechsforschung-ozs.de>)
- Meuser, M. Löschper, G. 2002: „Einleitung: Qualitative Forschung in der Kriminologie”, *Forum. Qualitative Sozialforschung (On-line Journal)* 3 (1) (<http://www.qualitative-research.net/fqs-texte/1-02/1-02/1-02hrsg-d.htm>.)
- Rehbein, J. 1995: „Mündliche Schriftlichkeit. Versionen einer Körperverletzung in einer Berufungsverhandlung”, in Hoffmann, L. (Hg.): *Rechtsdiskurse (Untersuchungen zur Kommunikation in Gerichtsverfahren)*, Tübingen: Narr, 251-325.
- Sacks, H. 1967: „The search for help: no one to turn to”, in Shneidman, E. S. (ed.): *Essays in Self-Destruction*, New York: Science House, 203-223.
- Sacks, H. 1992: *Lectures on conversation* (ed. by Gail Jefferson), Oxford: Blackwell
- Selting, M. et al. 1998: „Gesprächsanalytisches Transkriptionssystem (GAT)”, *Linguistische Berichte* 173: 91-122.
- Wolf, R. 1999: „Soziale Positionierung im Gespräch”, *Deutsche Sprache* 1: 69-95.

NYELVI KAPCSOLATTARTÁS AZ UTCA ÉS A SZOLGÁLTATÁSOK SZÍNTEREIN: AZ ISMERETLENEK MEGSZÓLÍTÁSÁNAK VÁLTOZATAI

DOMONKOSI ÁGNES

A megszólítások vizsgálatával doktori ösztöndíjas éveimben kezdtem el foglalkozni. Ez a kutatási terület egyaránt épít a szociolingvisztika, a pragmatika és a stilsztika módszereire, eredményei pedig felhasználhatók a nyelvi-nyelvhasználati tanácsadásban, nyelvmuvelésben is. A mai magyar megszólítások változatosságát és sajátosságait feltáró munkám önálló kötetként meg is jelent a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének sorozatában (Domonkosi 2002). Kutatásaim azóta is az említett területekre, illetve azok határterületeire terjednek ki: stíluselemzéssel, a nyelvi attitűd, nyelvi értékítéletek, nyelvi viselkedés kérdéseivel foglalkozom. Dolgozatomban az ismeretlenekkel való nyelvi kapcsolattartás, az utca és a szolgáltatások szintereinek megszólítási változatait mutatom be, vagyis a kutatási eredményeim egy olyan szeletét, amelynek sajátosságai jelzik a magyar megszólítási rendszer változásainak főbb irányait.

A nyelvi érintkezési formák használata minden beszélőközösségben olyan kulturális indikátornak tekinthető, amely érzékenyen jelzi a társadalom változásait. A megszólításbeli alapformák illeszkednek a társadalmi kapcsolatok sokféleségéhez, rendszerük egy-egy közösség belső hierarchiájának és értékrendjének nyelvi vetülete (vö. Péter 1991: 112). A mozgásban lévő társadalmakban ezért gyakori, szinte természetes jelenségnek számítanak a megszólítási, kapcsolattartási válságok (Brown–Gilman 1975: 381). A magyar társadalom nyelvi viselkedést szabályzó öntudatlan normáiban jelenleg is változások vannak folyamatban, ezért a megfelelő nyelvi érintkezésformák megválasztása egyes viszonytípusokban nyelvhasználati kételyeket, kommunikációs problémákat teremthet.

A mai magyar megszólítási rendszer sajátosságainak, illetve a jelenleg zajló változásoknak a feltérképezésére – a kérdőív- és interjúkészítés, illetve a megfigyelés módszerét alkalmazva – a magyarországi beszélőközösségre nézve reprezentatívnak tekinthető, átfogó kutatást végeztem. A felmérés eredményei alapján különösen konfliktusosnak tűnik az ismeretlenekkel való kapcsolattartás: az utcán és a szolgáltatások különböző szinterein. Megszólítási rendszerünk egyik pólusán ugyanis a bizalmas megszólítási módok sokasága, a másik pólusán viszont a távolságtartó érintkezés egységűsége, a beszédpartner jelölésének, a névszói megszólítások használatának kerülése tapasztalható; emellett pedig a névmási és a névszói megszólítások tekintetében is érzékelhető a két pólus közötti, semleges

formák hiánya.

Az utca és a szolgáltatások színterei a megszólításhasználat szempontjából viszonylag egységes terepet alkotnak, az egyének ugyanis általában szituációs szerepek révén vesznek részt az itt megvalósuló interakciókban. Az ember „lehet vevő, járókelő, vendég egy étkezdében vagy fürdőben, kliens, ügyfél, néző stb. Minden ilyen helyzethez meghatározott magatartásnormák tartoznak, melyeket a környezet elvár, és amelyeknek megfelelően kell viselkedni” (Buda 1979: 78–79). Ezekben a helyzetekben tehát nem személyre, hanem szerepre irányuló kommunikációs viszonyok jönnek létre, a beszédpartnerek egy-egy társadalmi szerepet testesítenek meg.

Tönnies klasszikusnak számító szociológiai munkája szerint a falvakra a közösség, a városokra viszont a társadalom jellemző: a közösségekben a személyes kapcsolatok szabályozzák a társadalmi életet, a társadalmakban viszont a személytelen cserekapcsolatok (1983: 66). A falusi közösségek ezért általában fatikus közösségek is egyben, azaz olyan csoportok, amelyekben a másikkal való „szóba elegyedés” természetes jelenség, és a szokásrend egyértelműen szabályozza, hogy kinek milyen megszólítás jár. Az urbanizált társadalomban azonban számos olyan szituáció fordul elő, amelyben információt, segítséget kérve, egy-egy szolgáltatást igénybe véve olyan ismeretlen személyekkel teremtünk kapcsolatot, akiről pusztán külső benyomások és a szituációban betöltött szerep alapján alkothatunk képet.

A kutatás során használt kérdőív az utcai kommunikációt tekintve a fiatalabb, egykorú és idősebb nők és férfiak megszólítását is felmérte, a szolgáltatások színtereit tekintve pedig a hivatalnokok, a bolti eladók, pincérek, rendőrök, orvosok megszólítására is rákérdezett, figyelembe véve az életkor és a nem szerepét is; az interjúk során számos más szolgáltató színtér is tárgyalásra került (személyfuvarozás, tömegközlekedés, fodrász, kozmetikus).

Tegezés – nemtegezés

A legmeghatározóbb változás a nyelvi érintkezésformák terén az elmúlt évtizedekben a kölcsönös tegeződés egyre szélesebb körűvé válása volt. A 18–35 év közötti korosztályban a tegező formák minden színtéren jóval nagyobb arányban vannak jelen, mint az idősebbek körében. Az azonos életkorú és fiatalabb beszédpartnerek megszólításában a nemtől függetlenül igen magas arányban találunk tegeződő formákat: utcán, információt kérve 84%, bolti eladó megszólításában 79,6%, pincér megszólításában 72,3%, sőt 13,8% még a hasonló korú rendőrt is tegezve szólítaná meg, a hivatalokban ez az arány 11,2%-ra csökken, orvosokhoz fordulva pedig kimutathatatlan.

Ezek az arányok az egyes színterek státusorientáltságát is jelzik: minél kevésbé fontos egy-egy helyzetben a státuszok szerepe, és minél fontosabb az egymás iránti szolidaritás hangsúlyozása, annál valószínűbb a tegező forma

előfordulása. Az interjúk alapján szolidaritásorientált lehet a fodrásszal, kozmetikussal, újságossal, bolti eladóval, pincérel megteremtődő viszonylat is.

A tegezés ezekben a helyzetekben a kölcsönösség feltételezésére épül, azonban a 18–35 év közötti interjúalanyok mindegyike beszámolt olyan helyzetről is, amelyben a beszédpartnerek nem igazodtak egymáshoz a megszólítás megválasztásában. A terjedés folyamata ugyanis azt idézi elő, hogy egyes csoportok, főként a fiatal városi népesség számára megváltozik a tegezés stílusértéke, egyes szituációkban formálisnak és választékosnak is érzékelhetik (vö. Tolcsvai Nagy 1996: 165), és szükségesnek tartják a pusztán az életkor megteremtette szolidaritás kinyilvánítását. Egy 28 éves nő adatközlő például elmondta, hogy telefonos közvélemény-kutatás során az életkora megkérdezése után a férfi kérdezőbiztos elnézést kért az addigi magázásért, arra hivatkozva, hogy ő is hasonló életkorú, holott az adatközlő ebben a helyzetben természetesnek vette a nemtegező formát. Ez a helyzet is egyértelműen mutatja terjedés lehetséges fonákságait: mivel egy-egy szituációban más-más lehet a kommunikáló felek viszonya az átértékelődőben lévő normához, bármelyik forma esetében más lehet a megszólítás eredeti hatásszándéka, mint amit valójában elér.

A hasonló életkoron alapuló tegezés legtöbbször a névszói megszólítási formák szinte teljes hiányával jár együtt. Ez a megszólítási mód párhuzamban van a nemtegező formák használatának alakulásával is, ugyanis a nem bizalmas viszonylatok mindegyikében szintén egyre jellemzőbbé válik a névszói megszólítások kerülése. A tegezés szerepe ezekben a helyzetekben az azonosság jelölése, a szolidaritás kifejezése, tehát az életkor mint társadalmi irányító változó felülkerekedik a hagyományosabb, a korábbi megszólítási rendszerekben erőteljesebben érvényesülő társadalmi tényezőkn: a nemen, a szituációban betöltött szerepen és a távolságtartáson.

A nem-tegező formák változatai

A magyar megszólítási rendszer változásainak egyik nyelvi mozgatórugója az, hogy nem alakult ki a nemtegező kapcsolattartásban egy semleges stílusértékű, minden viszonylattípusban használható megszólító névmás: a *Maga* és az *Őn* használatának is szoros kötöttségei vannak.

Napjaink nyelvhasználatában a nem-tegező viszonyon belül az (1) *Őn* és a (2) *Maga* megszólító névmások, a különböző nominális megszólító formák, (3) a megszólító elem nélkül használt egyes szám harmadik személyű igealakok, illetve (4) a *tetszikkel* alkotott szerkezetek közötti választás lehetősége tükrözi a társadalmi kapcsolatok sokféleségét. Az ezen a területen érzékelhető legfőbb változás a *Maga* fokozatos visszaszorulása és ezzel párhuzamosan az *Őn* használati körének kiszélesedése.

A nem-tegező formák ilyen nagy mértékű változatossága mutatja azt, hogy minden változat megítélése problematikus, és mindegyik használatában különböző

csoportnormák érvényesülnek. A magázó formák hivatalos viszonylatban elsősorban olyan adatközlőknél fordulnak elő, akik falusi környezetben nőttek föl, de a státusjelölt színtereken a fiatalabb falusi adatközlők is kerülnek ezt a formát. Az önző formák gyakorisága a 35 éven aluli korosztályban a legmagasabb, a tetszikelő formákat a szolgáltatások színterein pedig inkább a férfiak használják.

Megszólításkerülés – névszói megszólítások

A nem bizalmas viszonylatokban használt névszói megszólítások nagy részének használati köre és stílusértéke is bizonytalan, ezért szinte minden szituációtípusban érzékelhető a megszólításkerülés jelensége. Az ismeretlenek megszólítására az utcai kommunikációban az *uram*, *asszonyom*, *hölgyem* formákat jelölték meg a legnagyobb arányban az adatközlők, ezen belül a 35 év alattiak körében jelentősen nagyobb a *hölgyem* gyakorisága, mint az idősebb korosztályokban. A válaszadók 19%-a azonban úgy nyilatkozott, hogy egyáltalán nem használja, legalábbis igyekszik elkerülni ezeket a formákat, a 35 év alattiak között pedig már 40% fölé emelkedik ez az arány. Ráadásul ezek a megszólítások az adatok alapján nagyon ritkán állnak a közlést megnyitó szerepben. Ezt a funkciót ismeretlenek között a *legyen szíves*, *elnézést*, *ne haragudjon* formák töltik be, és csak ezeket egészíti ki esetlegesen a beszédpartnerre való utalás.

A szolgáltatások terén a névszói megszólításokat tekintve igen változatos képet találunk. A megszólításkerülés jelensége ezeken a színtereken ugyanúgy jelen van, mint az utcai kommunikációban, azonban valamivel alacsonyabb mértékben. A névszói, megnevező megszólítások kerülésének általános jelensége azzal is magyarázható, hogy nincsenek olyan általános értékű megszólító formáink, amelyekben ne éreznénk a státusz, a pozíció jelöltségét.

A boltban használt nominális megszólításokat tekintve az eladónők megszólításában alacsonyabb mértékű a szabad formák mellőzése, mint a férfiakéban. A nőkhöz fordulva a *kisasszony* (4,7%), *asszonyom* (2,8%), a *hölgyem* (2,3%) formák fordultak elő, illetve elsősorban az 55 év fölötti adatközlők körében fiatalabbakhoz fordulva különböző bizalmaskodó formák is megjelentek (*kedveském*, *aranyos*, *kis hölgy*). A férfiak megszólításában az *uram* (1,8%), és a *fiatalember* (1,4%) formák kapnak szerepet.

A vevők megszólításában a *hölgyem* (7,4%), *asszonyom* (5,2%) és az *uram* (6,2%) változatok dominálnak. A kérdőív kitöltése során nagyon kevesen különböztették meg ezektől a formáktól a mondatba épülő *a hölgy*, *az úr* (pl.: *És az úr mit kér?*) formákat, az interjúk és a megfigyelések alapján viszont ezeknek az indirekt formáknak a gyakoriságára következtethetünk.

A *kedves vevő* jelzős szerkezet, amely szintén alkalmas a kötött szerepű, indirekt megszólításra is, csak nagyon alacsony arányban fordult elő a kérdőívekben (1,1%), és megfigyeléseim szerint elsősorban a közvetett, főként az írásos kommunikációban kap szerepet, más hasonló funkciójú megszólításokkal

(*kedves vásárlóink, kedves ügyfelünk*) együtt. A kérdőívekben nem szerepelt, de az interjúban az idősebb adatközlők mindegyike utalt általuk bántónak tartott megszólításokra is: *bácsi, néni, bácsika, nénike, mama, papa, tata papa*.

A vendéglátóhelyeken kisebb arányú a nominális formák kerülése, összefüggésben a hosszabb interakciókkal. A pincérek megszólításában az *uram* (14,8%), *kisasszony* (10,3%), *hölgységem* (3,6%) formák vannak többségben, a kérdőívekben alig néhány előfordulással a választékosnak tartható *főúr* (0,12%) változat is szerepelt, és előfordult a csak említő formaként általános *pincér* (0,07%) is. A vendégek megszólításában pedig a *hölgységem* (13,7%), az *asszonyom* (9,2%), a *kisasszony* (1,9%) és az *uram* (18,9%) változatok játszanak szerepet.

A rendőrökkel való kapcsolattartásban az adatközlők sokkal nagyobb mértékben tulajdonítottak megszólításkerülő viselkedést maguknak, mint a rendőröknek. A nők megszólítására legtöbbször a *hölgységem* változat szerepelt (9,8%), jóval kisebb arányban a *kisasszony* (3,2%), két előfordulással megtalálható volt a szokatlan *biztos úrnő*, egy előfordulással pedig a *biztosnő* lehetőség is. A férfiak megszólításában az *uram* (16,7%) meghatározó szerepe mellett, nagyobb arányban megtalálható volt a *biztos úr* (6,1%) változat is, és nem csak a legidősebb korosztályban. Ezen kívül szerepelt néhány, a rangra utaló megszólító forma is: *főtörzsőrmester úr, százados úr*.

A rendőrök által használt megszólítások között férfiakkhoz fordulva a leggyakoribb forma az *uram* (37,8%), nőkhöz fordulva leggyakoribb a *hölgységem* (24,6%), de előfordul az *asszonyom* (12,7%) és *kisasszony* (6,9%) lehetőség is. Ezek az általános szerepű megszólító elemeken túl általában második variációként többen utaltak a néven szólítás lehetőségére is (15,3%). Ilyen helyzetben előfordulhat a *vezetéknév + úr* változat, melynek lekezelő értékét az adatközlők közül ugyan egyre kevesebben érzékelik, de ebben a viszonylatban a névhasználat aszimmetriája miatt sokan bántónak érzik. Nőkhöz fordulva összesen két előfordulással (*vezetéknév + kisasszony*) adtak meg az adatközlők hasonló formát, ezzel is jelezve a nők távolságtartó megszólítására alkalmas elemkészlet hiányait, illetve a meglévő változatok kerülését. Az interjúalanyok egyike arról is beszámolt, hogy közúti ellenőrzés során keresztneven szólították, ezzel is növelve a szituáció aszimmetriáját. A keresztnev használata ugyanis, még ha hatásszándéka bizalmasság is, ebben a helyzetben mindenképpen az alárendeltség nyelvi megjelenítőjévé válik.

A hivatalokban mindkét fél részéről elég magasnak tartható a nominális formák használatának aránya. Ebben a tekintetben a kérdőívek egységes képet mutattak: férfiakkhoz fordulva a leggyakoribb forma mindkét irányból az *uram* (39,8%-41,3%), nőkhöz fordulva a *hölgységem* (27,6%-31,4%), és előfordul az *asszonyom* (12,7%-15,6%) és *kisasszony* (6,9%-7,8%) lehetőség is. A néven szólítás lehetősége egyes hivatali szituációkban is fennáll: férfiakat megszólítva a *vezetéknév + úr* ebben a helyzetben is szokásos (18,2%), a nők hasonló jellegű

megszólítására azonban itt is igen kevés adat utalt: *vezetéknév + kisasszony* (0,8%), *vezetéknév + né + asszony* (0,5%). Előfordult azonban a *vezetéknév + né* forma önálló használata is (1,9%), amely még a gyakori *kedves* jelzői bővítménnyel együtt sem oldja meg a nők távolságtartó megszólításának gondjait.

A felhívó, felszólító szerepű megszólítás (például okmányok átvétele során) az interjúalanyok tapasztalatai szerint gyakran a teljes névvel történik, erre a név azonosító szerepe miatt van szükség. A férjezett nők felszólítására azonban a *vezetéknév + né* forma is alkalmas, és ezekben a helyzetekben udvariatlan hatása ellenére szokásos szólítási módnak számít.

Az orvosok megszólításában részben a megfelelő nominális formáknak köszönhetően nem jellemző az egyébként általános elkerülő tendencia: a *doktor úr* (80,6%), *doktornő* (77,9%) forma általánosnak tekinthető, a 18 év alattiak körében a *doktor bácsi* (15,6%), *doktor néni* (18,1%). Szerepeltek még a *főorvos úr*, *főorvos asszony*, *professzor úr* változatok is, az interjúkban pedig az *adjunktus úr*, *adjunktus asszony* formák kerültek még elő.

A kérdőívek alapján a betegek megszólításában az általános szerepű megszólításokon: *asszonyom* (12,3%), *hölgyem* (8,2%), *uram* (14,9%), az idősebbekhez forduló, néha pusztán a viszonylagos különbség alapján, indirekt megszólításként alkalmazott *a néni* (3,2%), *a bácsi* (2,9%), illetve a szintén indirekt megszólításként használható, néhány adatközlő által megadott: *a kedves beteg* formán kívül fontos szerepe van a néven szólítás változatainak is (73,8%). Férfiakhoz fordulva gyakori a *vezetéknév + úr* megszólítás, idősebb férfihoz a *vezetéknév + bácsi* megszólítás. A nők megszólításában ebben a helyzetben a *vezetéknév + né* megszólítás bevett gyakorlatnak számít, az udvariasabbnak tartható változat (*vezetéknév + né + asszony*) alig fordul elő. A nők megszólítása ezért a férfiakénál jóval gyakrabban keresztnéven történik, másik lehetőségként pedig már középkorúakhoz fordulva is szerepel, a *vezetéknév + néni* változat.

Az egészségügy területén a betegek megszólítására használt elemek gyakran bizalmasnak számító formák (*keresztnév*, *vezetéknév + néni*, *bácsi*), amelyek még ha a közvetlenség szándékával használják is, könnyen bántóvá sértővé válhatnak. Az interjúk alapján az egészségügy területén - főként az ápolók részéről más, ebben a helyzetben bántónak tartható megszólítások is előfordulnak: *nénike*, *bácsika*, *mama*, *papa*, *nagymama*, *nagyika*.

Átformálódó rendszer

A beszédpartner jelölésére alkalmas nyelvi eszközök palettája jelenleg átrendeződően van, a fiatalság nyelvhasználatára jellemző sajátosságok feltehetőleg részben módosítani fogják a nyelvi kapcsolatteremtés normáit. A megszólítási rendszer átalakulása erőteljesen érzékelhető az ismeretlenekkel való kapcsolattartásban és a szolgáltatások színterein is: a tegeződésnek a korábbiánál meghatározóbb szerep jut, kifejezhető a bizalmasságon kívül azonos rangúságot,

azonos életkort jelző közvetlenséget is; a nemtegező formák közül a magázás visszaszorul, szerepét a személytelen szituációkban és a státuszjelölt helyszíneken az önözés veszi át; a névszói megszólítások kerülése pedig egyes formák (*uram, asszonyom, hölgyem*) általános elfogadottsága ellenére is meghatározó jelenségnek látszik.

Irodalom

- Brown, Roger – Gilman, Albert 1975: „A hatalom és a szolidaritás névmásai”, in *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások*, szerk. Pap Mária – Szépe György, Gondolat, Budapest, 359–388.
- Buda Béla 1979: *A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei*, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest
- Domonkosi Ágnes 2002: *Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban*, A DE Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai, 79. szám, Debrecen
- Péter Mihály 1991: *A nyelvi érzelmek kifejezés eszközei és módjai*, Tankönyvkiadó, Budapest
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996: *A magyar nyelv stilisztikája*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- Tönnies, Ferdinand 1983 (eredeti: 1887): *Közösség és társadalom*, Gondolat, Budapest